INE
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ

Απασχόληση, διανομή εισοδήματος και βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς

ΣΤΕΛΛΑ ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΥ

Μελέτες (Studies)
58

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Απασχόληση, διανομή εισοδήματος και βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς

Στέλλα Μιχοπούλου

ΑΘΗΝΑ
2020

Απασχόληση, διανομή εισοδήματος και βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς

Απασχόληση, διανομή εισοδήματος
και βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς

Copyright © ΙΝΕ ΓΣΕΕ
ISBN: 978-618-5483-14-2

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ
Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α, 106 81, Αθήνα
Τ: 210 332 7710 • F: 210 330 4452
www.ineobservatory.gr • www.inegsee.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο είναι της συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Art Direction - Design: Νικολέττα Μιχελάκη
Παραγωγή - Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ • www.kambili.gr
Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα, Γιώτα Χρόνη

Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή
μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.

Η παρούσα έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Υποέργου 1 της Πράξης «Διεύρυνση της λειτουργίας και των δράσεων του Παρατηρητηρίου Κοινωνικών και Οικονομικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας (ΙΝΕ) της ΓΣΕΕ» με κωδικό ΟΠΣ 5000996. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση 2014-2020».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή 7

2. Μια εναλλακτική θεωρητική προσέγγιση για ένα νέο υπόδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς 13

2.1 Η μετα-κεϋνσιανή θεσμική θεωρία 14

2.2 Θεσμικοί σταθεροποιητές 19

3. Η Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών: Ο Στόχος 8 της παραγωγικής, πλήρους και αξιοπρεπούς απασχόλησης 27

4. 2010-2019: Μια χαμένη δεκαετία για τη βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη στην Ελλάδα 31

4.1. Αγορά εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός: Εμπειρικά ευρήματα 33

5. Βιώσιμη-διατηρήσιμη ανάπτυξη και δημοσιονομική πολιτική: Μια νέα προσέγγιση 65

5.1. Μια νέα προσέγγιση της δημοσιονομικής πολιτικής 67

6. Ο κατώτατος μισθός ως μισθός αξιοπρεπούς διαβίωσης και το νέο υπόδειγμα ανάπτυξης 73

7. Επίλογος 79

Βιβλιογραφία 83

01 Εισαγωγή

Η κατάσταση της αγοράς εργασίας, η διαχρονική εξέλιξη βασικών ισοζυγίων της ελληνικής οικονομίας και η βαθιά και παρατεταμένη κρίση και ύφεση που αυτή αντιμετώπισε την τελευταία δεκαετία αποτυπώνουν αφενός την αποτυχία του αναπτυξιακού υποδείγματος της χώρας μας και αφετέρου την αποτυχία της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους. Η επιλογή της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης, η οποία στηρίζεται στις ιδέες και στις προτάσεις οικονομικής πολιτικής της συμβατικής οικονομικής σκέψης, δεν επέφερε την υποσχόμενη από τις ελληνικές κυβερνήσεις και τους δανειστές αναδόμηση του αναπτυξιακού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας. Αντίθετα, η μείωση των εισοδημάτων, η αύξηση της οικονομικής ανισότητας και, κυρίως, η δραματική μείωση της απασχόλησης ήταν το τίμημα που πλήρωσε η ελληνική κοινωνία για τη δανειακή διάσωση της χώρας και, τελικά, τη μετάβασή της σε ένα υψηλότερο επίπεδο υπερχρέωσης και αβεβαιότητας.

Και ενώ η οικονομία βρισκόταν σε μια φάση εύθραυστης αλλά σταθεροποιημένης ήπιας ανάκαμψης, τους τελευταίους μήνες βυθίστηκε σε μια νέα περιπέτεια αποσταθεροποίησης εξαιτίας των υφεσιακών επιπτώσεων της πανδημίας COVID-19. Τα τελευταία στατιστικά δεδομένα αποκαλύπτουν το μέγεθος της νέας φάσης αστάθειας. Το β΄ τρίμηνο του 2020 το πραγματικό Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) συρρικνώθηκε κατά 15,2%, ενώ η ιδιωτική κατανάλωση μειώθηκε στα 28,8 δισ. ευρώ όταν το αντίστοιχο τρίμηνο του 2019 ήταν ίση με 32,6 δισ. ευρώ. Το συνολικό έλλειμμα της Γενικής Κυβέρνησης εκτιμάται ότι θα διαμορφωθεί κοντά στο 10% και το πρωτογενές έλλειμμα θα εκτοξευθεί σε ανησυχητικό επίπεδο, την ίδια στιγμή που το δημόσιο χρέος θα ξεπεράσει το 200% του ΑΕΠ το 2020. Το μέγεθος του σοκ απασχόλησης που προκάλεσε η πανδημία αποτυπώνεται στον δείκτη των συνολικών ωρών απασχόλησης, ο όποιος στη χώρα μας διαμορφώθηκε το β΄ τρίμηνο του 2020 στις 62 μονάδες έναντι 85,1 μονάδων το δ΄ τρίμηνο του 2019 (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2020). Η αβεβαιότητα καθορίζει πλέον όλες τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων πολιτικής. Εάν η απασχόληση και η κοι-

νωνική προστασία δεν ενισχυθούν σημαντικά, η κοινωνική δυσαρέσκεια θα αυξηθεί, ενώ η επιδείνωση των φαινομένων της σχετικής και της απόλυτης φτώχειας, καθώς και της ανισότητας θα αυξήσουν το ρίσκο μιας νέας παρατεταμένης περιόδου αστάθειας και στασιμότητας.

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, η ασκούμενη οικονομική πολιτική στη χώρα μας υπερτονίζει ως κύριο στόχο της την –απροσδιόριστη σε βασικές πτυχές της– εξωστρέφεια της οικονομίας και την ανάγκη μετάβασης σε ένα υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης βασισμένο στην αύξηση των εξαγωγών. Η διατηρησιμότητα ενός τέτοιου υποδείγματος μεγέθυνσης έχει πολλές διαστάσεις και παραμέτρους που άπτονται όχι μόνο των διαρθρωτικών και των παραγωγικών περιορισμών της εθνικής οικονομίας, αλλά και των συνθηκών που δημιουργούν οι δομές της διεθνούς πολιτικής οικονομίας. Η εξωστρέφεια έχει όρια τα οποία, πολύ συνοπτικά, μπορούν να εκφραστούν με την παραδοχή ότι δεν μπορούν όλες οι εθνικές οικονομίες να έχουν ταυτόχρονα εμπορικό πλεόνασμα για να στηρίξουν τη μεγέθυνσή τους. Επίσης, στη δημόσια συζήτηση υποστηρίζεται ότι η μετάβαση στο νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα προϋποθέτει η χώρα να ενισχύσει πρώτα τις δομές γνώσης και ψηφιακής τεχνολογίας που θα την οδηγήσουν στην ανάπτυξη κλάδων και δραστηριοτήτων οι οποίοι συσχετίζονται με τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η 4η βιομηχανική επανάσταση. Ωστόσο, στην πράξη αυτό που συμβαίνει ακόμη και στη διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης της πανδημίας είναι ότι η αγορά εργασίας χρησιμοποιείται ως μηχανισμός προσαρμογής της οικονομίας στην ύφεση. Είναι όμως η προς τα κάτω προσαρμογή των μισθών, του όγκου και της ποιότητας της απασχόλησης επιλογή μετάβασης σε ένα νέο, βιώσιμο και διατηρήσιμο αναπτυξιακό υπόδειγμα και μάλιστα χωρίς αποκλεισμό από την ευημερία διαφόρων κοινωνικών ομάδων;

Η αδυναμία της αναπτυξιακής στρατηγικής της εξωστρέφειας να δημιουργήσει συνθήκες διατηρήσιμης μεγέθυνσης και βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου μάς αποκαλύφθηκε αμέσως μετά την εκδήλωση της πανδημίας COVID-19, όπου η δραματική πτώση της ζήτησης τουριστικών υπηρεσιών και του διεθνούς εμπορίου οδήγησε την οικονομία σε σημαντική συρρίκνωση. Η άποψή μας είναι ότι η παραγωγική αναδόμηση, η περιβαλλοντική ισορροπία και η ενίσχυση της προστασίας των δικαιωμάτων, των εισοδημάτων και των συνθηκών εργασίας των εργαζομένων είναι οι πιο σημαντικές αναπτυξιακές και πολιτικές προκλήσεις για τη χώρα μας σήμερα, όπως υπογραμμίζεται και από τους στόχους της Ατζέντας 2030 των Ηνωμένων Εθνών.

Η τρέχουσα κατάσταση της οικονομίας μάς οδηγεί στη διαπίστωση ότι είναι αναγκαίος ο μετασχηματισμός του σημερινού αναπτυξιακού υποδείγματος της Ελλάδας. Το υπάρχον υπόδειγμα εμφανίζει σοβαρές ανισορροπίες και κλαδικούς περιορισμούς,

που αποσταθεροποιούν όλα τα βασικά υποσυστήματα της οικονομίας και κυρίως την αγορά εργασίας. Όμως, το σημερινό υπόδειγμα ανάπτυξης της χώρας μας πρωτίστως δεν είναι βιώσιμο με κριτήριο τη διατηρήσιμη εξυπηρέτηση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών και ειδικότερα των εργαζομένων. Η εμπειρία της τελευταίας δεκαετίας και της τρέχουσας κρίσης αποτελεί μοναδική ιστορική ευκαιρία για μια ουσιαστική επανεξέταση όλων των βασικών αναπτυξιακών παραμέτρων της οικονομίας. Η επόμενη ημέρα μετά το σοκ του COVID-19 δεν πρέπει να είναι η επιστροφή στην πολιτική του «business as usual» και στην περαιτέρω αποδόμηση της προστασίας θεμελιωδών εργασιακών δικαιωμάτων και βασικών θεσμών της αγοράς εργασίας. Είναι ζωτικής σημασίας ο θεσμικός, ο κλαδικός, ο παραγωγικός, ο χρηματοδοτικός και ο μακροοικονομικός μετασχηματισμός του υποδείγματος ανάπτυξης της χώρας μας. Η υψηλή ανεργία και η οικονομική ανισότητα αποτελούν αναμφισβήτητες ενδείξεις της αποτυχίας της οικονομίας να λειτουργήσει με κοινωνική δικαιοσύνη. Ευρύτερα κοινωνικά στρώματα βιώνουν μια κατάσταση μακροχρόνιας στασιμότητας ή και συρρίκνωσης των εισοδημάτων και του βιοτικού τους επιπέδου.

Η άποψη που θα υποστηρίξουμε στην παρούσα μελέτη είναι ότι η μετάβαση σε ένα νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα πρέπει να στηριχτεί σε τρεις πυλώνες: Πρώτον, στην ανάγκη μιας θεμελιακής αναθεώρησης του ισχύοντος παραδείγματος οικονομικής πολιτικής ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, της ύφεσης και της στασιμότητας των τελευταίων ετών. Η επιστροφή σε πολιτικές που απέτυχαν να διεγείρουν διατηρήσιμους μετασχηματισμούς θα ήταν καταστροφική. Και αυτό γιατί οι σύνθετες προκλήσεις των mega trends της εποχής μας –ψηφιοποίηση, κλιματική αλλαγή, δημογραφικές εξελίξεις– καθιστούν ζωτικής σημασίας τη μετάβαση σε ένα βιώσιμο και ισόρροπο υπόδειγμα ανάπτυξης που θα δίνει ίδια σημασία στην ενίσχυση της εγχώριας ζήτησης και προσφοράς και στη δημιουργία αξιοπρεπών θέσεων εργασίας, στη δικαιότερη διανομή του εισοδήματος και στην επένδυση στον άνθρωπο μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος και του συστήματος υγείας.

Δεύτερον, στον μετασχηματισμό του παραγωγικού και του μακροοικονομικού συστήματος με τρόπο κατά τον οποίο οι διατηρήσιμες ροές εισοδήματος και ρευστότητας θα στηρίζουν την εγχώρια ζήτηση και τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα. Αυτό προϋποθέτει τη δημιουργία εγχώριων αλυσίδων παραγωγής προστιθέμενης αξίας οι οποίες να είναι περιβαλλοντικά και κοινωνικά βιώσιμες. Η διατηρήσιμη ροή εισοδημάτων και η σταθερότητα της ζήτησης στο επίπεδο που θα μπορούσε να στηρίζει μια βιώσιμη οικονομική μεγέθυνση χωρίς κοινωνικό αποκλεισμό είναι αδύνατη δίχως τη μείωση των οικονομικών και των κοινωνικών ανισοτήτων. Η ενίσχυση του διαθέσιμου εισοδήματος σε ένα περιβάλλον υψηλού ιδιωτικού και δημόσιου χρέους μειώνει την

ευθραυστότητα και την αστάθεια της οικονομίας, όπως είχε προβλέψει εδώ και δεκαετίες ο J.M. Keynes.[1] Η δημιουργία ενός βιώσιμου και διατηρήσιμου μοντέλου ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς προϋποθέτει μεγαλύτερο όγκο και υψηλότερη ποιότητα νέων θέσεων εργασίας. Η αειφόρος εργασία είναι η ποιοτική, αξιοπρεπής και ασφαλής εργασία που δημιουργεί διατηρήσιμη προοπτική αύξησης του βιοτικού επιπέδου και λειτουργεί ως επιταχυντής της κοινωνικής προόδου.

Τρίτον, στην ικανότητα του οικονομικού συστήματος να δημιουργεί διατηρήσιμες συνθήκες εφοδιασμού των πολιτών με αγαθά και υπηρεσίες που διασφαλίζουν την αξιοπρεπή διαβίωσή τους. Ο στόχος αυτός όμως καθιστά επιτακτική την ανάγκη διεύρυνσης των στόχων της οικονομικής πολιτικής. Κυρίως, την αποδέσμευση της οικονομικής πολιτικής από τα παραδοσιακά μεγέθη μέτρησης της οικονομικής δραστηριότητας, όπως το ΑΕΠ[2], και την υιοθέτηση πιο σύνθετων μεγεθών μέτρησης της ευημερίας χωρίς αποκλεισμούς.

Η μελέτη χωρίζεται σε έξι βασικές ενότητες: Στην Ενότητα 2, με τίτλο «Μια εναλλακτική θεωρητική προσέγγιση για ένα νέο υπόδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς», αναπτύσσουμε τα βασικά επιχειρήματα της μετα-κεϋνσιανής θεσμικής (στο εξής ΜΚΘ) προσέγγισης που δείχνουν τον σημαντικό ρόλο της απασχόλησης και των θεσμών προστασίας της αγοράς εργασίας στη δημιουργία ενός βιώσιμου υποδείγματος ανάπτυξης. Η προστασία και η ενίσχυση της απασχόλησης είναι μείζονες προϋποθέσεις για τη διατηρησιμότητα των ροών εισοδήματος και ρευστότητας, οι οποίες διασφαλίζουν ένα υψηλό επίπεδο ζήτησης και τη χρηματοοικονομική φερεγγυότητα των θεσμικών τομέων της οικονομίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ της προστασίας της εργασίας και του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών και της δημοσιονομικής πολιτικής στη σταθεροποίηση και στη μεγέθυνση της οικονομίας, ειδικά σε οικονομίες, όπως η ελληνική, που αντιμετωπίζουν διαχρονικά ελλείμματα στο εμπορικό τους ισοζύγιο εξαιτίας της χαμηλής διαρθρωτικής τους ανταγωνιστικότητας.

Στην Ενότητα 3, με τίτλο «Η Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών: Ο Στόχος 8 της παραγωγικής, πλήρους και αξιοπρεπούς απασχόλησης», αναλύουμε τον θετικό ρόλο της Ατζέντας 2030 των Ηνωμένων Εθνών, και ειδικά του Στόχου 8, για τη μετάβαση των εθνικών οικονομιών σε ένα νέο υπόδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς. Η ανάλυσή μας εστιάζει στη βασική ιδέα της Ατζέντας 2030, που είναι η αναγνώριση της πρωταρχικής σημασίας της πλήρους απασχόλησης, της αξιοπρεπούς

1. Βλ. Keynes (1936), Minsky (1975), Davidson (2009) και Crotty (2019).
2. Βλ. Stiglitz et al. (2009).

εργασίας και της ισότητας. Η προώθηση της αξιοπρεπούς εργασίας και η αύξηση της παραγωγικής απασχόλησης μπορούν να έχουν σημαντικά θετικά αποτελέσματα στη διατηρησιμότητα της χωρίς αποκλεισμούς βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης. Επίσης, σημειώνουμε ότι η Ατζέντα 2030 του ΟΗΕ πρακτικά στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο των ιδεών του Παγκόσμιου Σύμφωνου Απασχόλησης του ILO (2009).

Στην Ενότητα 4, με τίτλο «2010-2019: Μια χαμένη δεκαετία για τη βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη στην Ελλάδα», δείχνουμε μέσω ενός συνόλου στατιστικών δεικτών την κατάσταση της αγοράς εργασίας και την αποτυχία των πολιτικών υποτίμησης της εργασίας για ένα βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς. Τέλος, αναδεικνύουμε την ανάγκη επανασχεδιασμού της οικονομικής πολιτικής με άξονα το προτεινόμενο θεωρητικό υπόδειγμα της ΜΚΘ ανάλυσης που θεμελιώνει τις ιδέες της Ατζέντας 2030 και της πρότασης για πλήρη και αξιοπρεπή εργασία του ILO.

Στην Ενότητα 5, με τίτλο «Βιώσιμη-διατηρήσιμη ανάπτυξη και δημοσιονομική πολιτική: Μια νέα προσέγγιση», παρουσιάζουμε τους βασικούς πυλώνες της διαμόρφωσης μιας αναπτυξιακής στρατηγικής μετάβασης της οικονομίας σε ένα νέο μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς και αναλύουμε μια νέα προσέγγιση «από κάτω προς τα πάνω» στην άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής με άξονα τον σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων άμεσης απασχόλησης.

Στην Ενότητα 6, με τίτλο «Ο κατώτατος μισθός ως μισθός αξιοπρεπούς διαβίωσης και το νέο υπόδειγμα ανάπτυξης», υποστηρίζουμε ότι ένας κεντρικός πυλώνας του νέου υποδείγματος ανάπτυξης θα πρέπει να είναι η θεσμοθέτηση ενός κατώτατου μισθού αξιοπρεπούς διαβίωσης. Αυτό προϋποθέτει την ανάπτυξη νέων εμπειρικών εργαλείων μέτρησης της αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Τέλος, στον Επίλογο παρουσιάζουμε τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης για τον αναπτυξιακό μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας με κεντρικό άξονα την απασχόληση.

02 Μια εναλλακτική θεωρητική προσέγγιση για ένα νέο υπόδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς

Για να είναι ένα υπόδειγμα ανάπτυξης βιώσιμο και διατηρήσιμο, πρέπει να βασίζεται σε συγκεκριμένες αξίες και στόχους που να δεσμεύουν τους ασκούντες οικονομική πολιτική στην οικοδόμηση μιας οικονομίας η οποία: α) να προσφέρει αξιοπρεπείς θέσεις εργασίας για όλους εκείνους που επιθυμούν να εργαστούν, β) να επιτρέπει σε όλους, χωρίς αποκλεισμούς, να βιώσουν αύξηση των εισοδημάτων και της ευημερίας τους και γ) να διασφαλίζει ότι η διαδικασία της ανάπτυξης είναι σύμφωνη με την επιταγή της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής και της προστασίας του περιβάλλοντος. Το υπόδειγμα που μας οδήγησε στην οικονομική κρίση των τελευταίων ετών και το οποίο έχει υποστεί δύο ισχυρά σοκ κατάρρευσης, πρώτα με την κρίση δημόσιου χρέους και τελευταία με την πανδημία COVID-19, έχει αποτύχει στην επίτευξη αυτών των στόχων, και συνεπώς δεν είναι βιώσιμο και διατηρήσιμο.

Ένα κύριο χαρακτηριστικό του σημερινού υποδείγματος ανάπτυξης της χώρας μας είναι ότι μεγάλο μέρος της ευημερίας που δημιουργούσε εξαρτιόταν από την αύξηση του ιδιωτικού και, κυρίως, του δημόσιου χρέους. Ωστόσο, η αύξηση του χρέους αποδείχθηκε ότι είναι ένα εύθραυστο μέσο για τη διατηρησιμότητα της ζήτησης, της οικονομικής δραστηριότητας και της ευημερίας. Επίσης, υπάρχουν πλέον πολλές ενδείξεις ότι οι απορρυθμιστικές παρεμβάσεις που έγιναν στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και των Μνημονίων είχαν αρνητική επίδραση στην αποτελεσματικότητα της οικονομίας, καθώς οδήγησαν στην παραγωγική και την τεχνολογική υποβάθμισή της (ΙΝΕ ΓΣΣΕ, 2019, 2020˙ Αργείτης κ.ά., 2018), και ταυτόχρονα σε διεύρυνση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η μετάβαση σε ένα νέο υπόδειγμα ανάπτυξης προϋποθέτει μια νέα οικονομική στρατηγική και παρεμβάσεις που να οικοδομούν ένα διατηρήσιμο σύστημα ροών εισοδήματος για τη στήριξη της συναθροιστικής ζήτησης και των δανειακών απαιτήσεων των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων και του κράτους. Για να συμβεί αυτό όμως, πρέπει να αλλάξει το θεωρητικό πλαίσιο που προσδιορίζει τη λήψη των οικονομικών

αποφάσεων. Οι αγορές, ειδικά εάν αφεθούν μόνες τους, δεν θα αναπτύξουν ποτέ αποτελεσματικούς θεσμούς για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής ή για τη μείωση της εισοδηματικής ανισότητας και της παραγωγικής αναδόμησης της οικονομίας. Είναι αναγκαίο να αλλάξει η κατεύθυνση της οικονομικής πολιτικής προκειμένου να τεθούν τα θεμέλια της μετάβασης προς μια βιώσιμη και διατηρήσιμη ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς.

2.1 Η μετα-κεϋνσιανή θεσμική θεωρία

Η θέση της παρούσας μελέτης είναι ότι η ΜΚΘ[3] θεωρία αποτελεί το πιο ρεαλιστικό πλαίσιο ιδεών για την ενίσχυση εκείνων των διαδικασιών και των θεσμών που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην οικοδόμηση ενός βιώσιμου μοντέλου ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς. Στο πλαίσιο αυτών των ιδεών η θεμελιακή αρχή της συνοχής και της δυναμικής μιας σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας είναι η επάρκεια των ροών εισοδήματος και ρευστότητας των θεσμικών τομέων της οικονομίας να διατηρήσουν τις δαπάνες τους και να ικανοποιήσουν τις υποχρεώσεις που δημιουργεί το συσσωρευμένο χρέος τους. Όταν αυτή η αρχή ικανοποιείται, τότε υπάρχει μια βιώσιμη σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ του χρηματοπιστωτικού, του παραγωγικού και του μακροοικονομικού συστήματος και της αγοράς εργασίας (Αργείτης, 2012). Η σχέση αυτή διασφαλίζει μια δυναμική, και κυρίως θετική, αλληλεπίδραση μεταξύ της χρηματοδότησης της συνολικής ζήτησης, που καθορίζει την ικανότητα της οικονομίας να κρατάει την προσφορά σε ένα διατηρήσιμο όγκο απασχόλησης και εισοδημάτων, και των ροών ρευστότητας, που διασφαλίζουν τη φερεγγυότητα των βασικών θεσμικών τομέων (επιχειρήσεις, νοικοκυριά, τράπεζες, κράτος) και την αναχρηματοδότησή τους (Μιχοπούλου, 2020). Μη διατηρήσιμες ροές εισοδήματος και ρευστότητας προκαλούν ενδογενή αστάθεια και διεγείρουν δυναμικές μακροοικονομικής και χρηματοπιστωτικής αστάθειας που μειώνουν την απασχόληση δημιουργώντας εμπλοκή στη διατηρησιμότητα της οικονομικής μεγέθυνσης.

Η διατηρησιμότητα των ροών εισοδήματος και ρευστότητας εξαρτάται από τη δυναμική της συσσώρευσης κεφαλαίου του επιχειρηματικού τομέα, την καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών και την κατάσταση του δημοσιονομικού και του εξωτερικού ισοζυγίου. Όπως θα επιχειρηματολογήσουμε στη συνέχεια, το ρυθμιστικό περιβάλλον της αγοράς εργασίας, ο όγκος και η ποιότητα της εργασίας καθώς και το επίπεδο των μισθών αποτελούν κρίσιμους προσδιοριστικούς παράγοντες της διατηρησιμότητας

3. Βλ., π.χ., Minsky (1986), Wray (2016), Argitis (2020).

των ροών εισοδήματος και ρευστότητας. Με άλλα λόγια, η ΜΚΘ θεωρία αναδεικνύει την κατάσταση και τη δυναμική της αγοράς εργασίας ως βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της ευστάθειας/αστάθειας και της δυναμικής του οικονομικού συστήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Minsky (1982, 1986) συσχετίζει την ενδογενή έλλειψη συνοχής του οικονομικού συστήματος με την αβεβαιότητα η οποία προσδιορίζει τις ροές υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που δημιουργεί η συσσώρευση χρέους των βασικών θεσμικών τομέων της οικονομίας.[4] Ο συνδυασμός αβεβαιότητας, ροών ρευστότητας και συσσώρευσης χρέους δημιουργεί ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο πλέγμα σχέσεων μεταξύ των βασικών υποσυστημάτων της οικονομίας, η σταθερότητα της οποίας τελικά εξαρτάται από τη χρηματοπιστωτική φερεγγυότητα του κάθε θεσμικού τομέα και την εκπλήρωση των υποχρεώσεων ρευστότητάς του. Μια μεταβολή στη διάρθρωση των ροών εισοδήματος και ρευστότητας ισοδυναμεί με μεταβολή στα οικονομικά συμφέροντα των τομέων και των επιμέρους μονάδων μέσα σε αυτούς. Κατά συνέπεια, μεταβολές στη διανομή του εισοδήματος ισοδυναμούν με αλλαγές στις ροές εισοδήματος και ρευστότητας καθώς και στη φερεγγυότητα οικονομικών μονάδων και τομέων.

Επιπλέον, αλλαγές στη διανομή του εισοδήματος μεταβάλλουν το πλέγμα των χρηματοοικονομικών σχέσεων και την κατανομή του πιστωτικού ρίσκου μεταξύ δανειζομένων και δανειστών. Εάν η εκτίμηση των τραπεζών για τη δυνατότητα του δανειζομένου να ικανοποιήσει τις υποχρεώσεις ρευστότητας που δημιουργεί το χρέος του αλλάξει, αυτό μπορεί να έχει σημαντικές αρνητικές συνέπειες στη χρηματοδότηση μιας επιχείρησης, ενός νοικοκυριού, ακόμη και ενός εθνικού κράτους. Εφόσον αυτό συμβεί, η αλλαγή στη διανομή του εισοδήματος, μέσω της μεταβολής του ρίσκου φερεγγυότητας, επηρεάζει τους βασικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της ζήτησης, και κατά προέκταση το μακροοικονομικό σύστημα στο σύνολό του.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτή η χρησιμότητα της ΜΚΘ θεωρίας για την ανάδειξη του σημαντικού ρόλου της αγοράς εργασίας στη συνοχή του οικονομικού συστήματος, είναι χρήσιμο να αναλύσουμε ως παράδειγμα τη συμπεριφορά των νοικοκυριών μιας οικονομίας, ειδικότερα τη σημασία των ροών εισοδήματος για τις καταναλωτικές αποφάσεις και τη χρηματοδότησή τους. Οι καταναλωτικές αποφάσεις επηρεάζονται από τις προσδοκώμενες εισροές και εκροές εισοδήματος και ρευστότητας. Οι προσδοκώμενες εισροές εισοδήματος ενός νοικοκυριού είναι συνάρτηση του μισθού/ημερομισθίου και της απόδοσης των περιουσιακών του στοιχείων. Οι προσδοκώμε-

4. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Minsky δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον επιχειρηματικό τομέα και στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της χρηματοδότησης των επενδύσεων. Βλ. σχετικά Minsky (1975, 1982, 1986), Dymski and Pollin (1994), Bellofiore and Ferri (2001), Kregel (2007, 2008), Wray (2016) και Argitis (2020).

νες εκροές ρευστότητας είναι συνάρτηση των φορολογικών και των δανειακών του υποχρεώσεων. Μια μείωση στις προσδοκώμενες εισροές μπορεί να μετασχηματιστεί σε μείωση της κατανάλωσης ή/και σε αδυναμία αποπληρωμής υποχρεώσεων προς το κράτος και τις τράπεζες. Στο ΜΚΘ πλαίσιο ανάλυσης, η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι η συστημική αιτία του ρίσκου διάψευσης των προσδοκιών. Οι καταναλωτικές και οι δανειακές αποφάσεις ενός νοικοκυριού δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα ορθολογικής συμπεριφοράς και άριστης επιλογής, όπως ισχυρίζεται η νεοκλασική μακροοικονομική θεωρία, αλλά του βαθμού αισιοδοξίας για τη σταθερότητα της απασχόλησης και του σχετικού μισθού, καθώς και της εμπειρίας του νοικοκυριού.

Πέραν του προσδοκώμενου εισοδήματος, κάθε νέα καταναλωτική δαπάνη είναι πιθανό να δημιουργεί υποχρεώσεις ρευστότητας προς το τραπεζικό σύστημα, εάν η χρηματοδότησή του γίνει με δανεισμό. Ενδεχόμενη διάψευση των προσδοκώμενων ροών εισοδήματος δημιουργεί προϋποθέσεις είτε μείωσης της κατανάλωσης είτε αδυναμίας εκπλήρωσης των υποχρεώσεων ρευστότητας του νοικοκυριού που έχει συμβόλαιο χρέους. Σε αυτή την περίπτωση, το νοικοκυριό είναι εξαρτημένο από νέο συμβόλαιο δανεισμού. Βεβαίως, είναι πιθανό το ίδιο να δημιουργήσει ρευστότητα μέσω της πώλησης περιουσιακών στοιχείων.

Ο Minsky (1986) εισάγει την έννοια της χρηματοπιστωτικά εύθραυστης μονάδας για να αναδείξει τις συνέπειες της αβεβαιότητας και της έλλειψης συντονισμού μεταξύ των προσδοκώμενων εισροών και εκροών εισοδήματος και ρευστότητας.[5] Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι όσο πιο εύθραυστη είναι η χρηματοπιστωτική κατάσταση της οικονομικής μονάδας, τόσο πιο εξαρτημένη είναι η βιωσιμότητά της από νέο δανεισμό ή από την πώληση, αν διαθέτει, περιουσιακών στοιχείων. Επίσης, ο βαθμός εξάρτησης της μονάδας από εξωτερική χρηματοδότηση προσδιορίζει αφενός τη διαπραγματευτική της ισχύ στη σύναψη νέων συμβολαίων δανεισμού, αφετέρου το κόστος δανεισμού και την αξία πώλησης περιουσιακών στοιχείων της. Εκείνο που ωστόσο θεωρείται θεμελιακή συνεισφορά της ΜΚΘ προσέγγισης είναι η συσχέτιση των θεσμών προστασίας της εργασίας και του εισοδήματος των εργαζομένων με την αποσταθεροποιητική επίδραση της αδυναμίας αποπληρωμής των δανειακών υποχρεώσεων, καθώς επίσης και της εκτίμησης του πιστωτικού ρίσκου από τους δανειστές και τους δανειζομένους.

Η βάση του επιχειρήματος είναι ότι στις σύγχρονες οικονομίες ο τραπεζικός δανεισμός είναι ένα μέσο χρηματοδότησης της κατανάλωσης των νοικοκυριών, των επενδύσεων των επιχειρήσεων και των δημόσιων δαπανών. Η αξία του ενεργητικού

5. Για το ζήτημα της έλλειψης συντονισμού μεταξύ εισροών και εκροών και του προβλήματος φερεγγυότητας που δημιουργείται βλ. Kregel (1997, 2007), Burlamaqui and Kregel (2005), Argitis (2020).

των τραπεζών διασφαλίζεται όταν το προσδοκώμενο εισόδημα των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων και του κράτους επαρκεί για την εξυπηρέτηση των δανειακών τους υποχρεώσεων. Η σταθερότητα/αστάθεια του τραπεζικού συστήματος, και κατά προέκταση του οικονομικού συστήματος, εξαρτάται από τη σωστή εκτίμηση του πιστωτικού ρίσκου και από το εάν επιβεβαιωθούν τα περιθώρια ασφάλειας του δανειστή και του δανειζομένου (Kregel, 1997, 2008).

Τα προσδοκώμενα εισοδήματα και η δυνατότητα των νοικοκυριών να στηρίζουν με διατηρήσιμο τρόπο την κατανάλωση και τις υποχρεώσεις τους εξαρτώνται από τη δυναμική της οικονομίας να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και από τη διανομή του εισοδήματος. Κατά συνέπεια, η συμπεριφορά της οικονομίας και οι επιδόσεις της είναι το αποτέλεσμα του όγκου και της ποιότητας της απασχόλησης, της ευστάθειας/αστάθειας του χρηματοπιστωτικού τομέα, του συστήματος παραγωγής αγαθών και της διανομής του εισοδήματος. Στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου, η αύξηση της απασχόλησης και των μισθών μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση της κατανάλωσης και του δανεισμού των νοικοκυριών. Η αύξηση της ζήτησης με τη σειρά της αυξάνει τα έσοδα των επιχειρήσεων, ενώ ο συνδυασμός όλων των παραπάνω θετικών εξελίξεων αυξάνει τα δημόσια έσοδα. Το αποτέλεσμα αυτό είναι πιθανό να οδηγήσει όλους τους τομείς της οικονομίας σε υψηλότερη μόχλευση. Θετικές λοιπόν εξελίξεις στην αγορά εργασίας μπορούν να προκαλέσουν έναν ενάρετο κύκλο με κύριο χαρακτηριστικό τη διατηρησιμότητα της σταθερότητας και της δυναμικής της οικονομίας.

Όμως, στο πλαίσιο της ΜΚΘ ανάλυσης, όσο αυξάνεται η απασχόληση και οι μισθοί, παράγονται αλλαγές στη διανομή του εισοδήματος μη αποδεκτές από τον επιχειρηματικό τομέα.[6] Πολιτικές επιλογές απορρύθμισης της εργασίας, με αύξηση της μερικής απασχόλησης σε βάρος της πλήρους απασχόλησης και με μειώσεις μισθών, ενεργοποιούν μηχανισμούς αντιστροφής του ενάρετου κύκλου σε έναν φαύλο κύκλο πιθανής ύφεσης και στασιμότητας. Η συρρίκνωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών θα προκαλέσει μείωση της κατανάλωσης, και συνεπώς της ζήτησης, και αδυναμία ικανοποίησης υποχρεώσεων προς το κράτος και τις τράπεζες. Οι εξελίξεις αυτές μετασχηματίζονται σε μειωμένα έσοδα για τις επιχειρήσεις, μειωμένους φόρους για το κράτος και μειωμένη ρευστότητα (τόκοι, χρεολύσια, καταθέσεις) για τις τράπεζες.

Για τις επιχειρήσεις η πρωτογενής πηγή ρευστότητας είναι η διαφορά των συνολικών εσόδων και εξόδων τους και η δευτερογενής πηγή ρευστότητας είναι η αξία των εγγυήσεών τους (collaterals), που προσδιορίζει την αναχρηματοδότησή τους ή/και τα προσδοκώμενα έσοδα από την πώληση περιουσιακών στοιχείων. Στην περίπτωση του

6. Βλ. Kalecki (1971).

εθνικού κράτους, τα προσδοκώμενα έσοδα είναι συνάρτηση των φορολογικών εσόδων, της μεταβολής του ΑΕΠ και της πώλησης δημόσιων περιουσιακών στοιχείων. Η αύξηση του ρίσκου φερεγγυότητας και της αβεβαιότητας οδηγεί σε αύξηση της προτίμησης ρευστότητας και σε περαιτέρω μείωση της εγχώριας ζήτησης. Ο φαύλος κύκλος της ύφεσης και της ανεργίας μεταβάλλει τη διανομή του εισοδήματος σε βάρος της εργασίας και αυξάνει τη χρηματοπιστωτική αστάθεια της οικονομίας. Αυτό συμβαίνει γιατί η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών έχει ως συνέπεια τη συσσώρευση μη εξυπηρετούμενων δανείων στο τραπεζικό σύστημα. Είναι σημαντικό να σημειωθεί στο σημείο αυτό η παρατήρηση του Minsky ότι το καπιταλιστικό σύστημα αναπτύσσει μια ενδογενή ροπή μετασχηματισμού του από μια χρηματοοικονομική δομή αντισταθμιστή (hedge) προς μια δομή κερδοσκόπου (speculative) και Ponzi[7], δηλαδή εξελίσσεται από μια κατάσταση ευστάθειας προς μια κατάσταση αστάθειας όταν προβλήματα φερεγγυότητας[8] προκύψουν στους βασικούς τομείς της οικονομίας.

Συνεπώς, η βασική παράμετρος της σταθερότητας και της διατηρησιμότητας του υποδείγματος ανάπτυξης μιας χώρας είναι η ικανότητά του να δημιουργεί διατηρήσιμες ροές εισοδημάτων και ρευστότητας που να στηρίζουν ένα υψηλό επίπεδο ζήτησης στην οικονομία και τη φερεγγυότητα των θεσμικών τομέων της στην εξυπηρέτηση των δανειακών τους υποχρεώσεων. Ο όγκος της απασχόλησης και το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διατηρησιμότητα αυτής της κατάστασης. Από μια άλλη οπτική, οι θεσμοί προστασίας της απασχόλησης και ρύθμισης των μισθών επηρεάζουν την εξέλιξη του μείγματος των αντισταθμιστικών, κερδοσκόπων και Ponzi μονάδων σε κάθε συγκεκριμένη χρονική στιγμή, με δεδομένο, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, το ισοζύγιο και τους βαθμούς ελευθερίας της δημοσιονομικής παρέμβασης του κρατικού τομέα. Μια επιδείνωση της ποιότητας και του όγκου της απασχόλησης και των αμοιβών μπορεί να μετασχηματίσει την κατάσταση φερεγγυότητας των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων από μια κατάσταση αντισταθμιστή σε μια κατάσταση κερδοσκόπου ή Ponzi, αυξάνοντας την ενδογενή ροπή του οικονομικού συστήματος προς την αστάθεια και την κρίση.

Μια γενικευμένη διάψευση των προσδοκιών για τις ροές εισοδήματος μπορεί να

7. Ο Minsky ταξινομεί τις οικονομικές μονάδες βάσει της κατάστασης φερεγγυότητάς τους για να προσδιορίσει τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα/αστάθεια του οικονομικού συστήματος. Η ταξινόμηση γίνεται βάσει των εισροών και εκροών ρευστότητάς τους και της δυνατότητας να ικανοποιήσουν τις δανειακές τους υποχρεώσεις. Βλ. Minsky (1982, 1986).

8. Πρόβλημα φερεγγυότητας προκύπτει στην περίπτωση στην οποία η συνολική αξία των στοιχείων του ενεργητικού μιας μονάδας είναι μικρότερη της αξίας των στοιχείων του παθητικού της. Η έλλειψη φερεγγυότητας δημιουργεί πρόβλημα ρευστότητας, καθώς περιορίζει την πρόσβασή της σε νέο δανεισμό (Tymoigne, 2006, 2009).

οδηγήσει σε αύξηση των ρίσκων ρευστότητας και φερεγγυότητας. Νοικοκυριά που εκτέθηκαν σε υψηλού ρίσκου αποφάσεις δαπανών και δανεισμού (π.χ. αγορά κατοικίας) και συσσώρευση χρέους είναι πιθανό να βρεθούν σε κατάσταση αδυναμίας ικανοποίησης των υποχρεώσεών τους, ειδικά ως συνέπεια μεταβολών στις νομισματικές (αύξηση επιτοκίων) και τις δημοσιονομικές (αύξηση φόρων, μείωση μεταβιβαστικών πληρωμών) συνθήκες της οικονομίας, και κυρίως στη διανομή του εισοδήματος. Επιπλέον, η ρευστοποίηση περιουσιακών μπορεί να προκαλέσει μείωση των τιμών του ενεργητικού των νοικοκυριών, αποδυναμώνοντας περαιτέρω την εξυπηρέτηση των δανειακών υποχρεώσεων και τη δυνατότητα νέου δανεισμού τους (Minsky, 1982· Μιχοπούλου, 2020).

2.2 Θεσμικοί σταθεροποιητές

Σύμφωνα με τη ΜΚΘ θεωρία, η συμπεριφορά του επιχειρηματικού τομέα είναι εκείνη που πρωτογενώς προσδιορίζει τις ροές εισοδήματος και ρευστότητας, και κατά συνέπεια τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα/αστάθεια του οικονομικού συστήματος, ενώ οι μεταβολές του επιχειρηματικού κέρδους προσδιορίζουν τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα/αστάθεια του τομέα. Η άποψη αυτή στηρίζεται στην παραδοχή ότι η σταθερότητα του κέρδους διαμορφώνει την προσδοκώμενη ροή ρευστότητας, που επιτρέπει στον επιχειρηματία να έχει χαμηλό ρίσκο φερεγγυότητας και πρόσβαση σε νέο δανεισμό για τη χρηματοδότηση νέων επενδυτικών αποφάσεων οι οποίες θα δημιουργήσουν απασχόληση και διατηρήσιμες ροές εισοδήματος, για τα νοικοκυριά με τη μορφή μισθών/ημερομισθίων και για το κράτος με τη μορφή δημόσιων εσόδων.

Η στήριξη της πιστοληπτικής ικανότητας των νοικοκυριών και του κράτους και η ικανοποίηση των υποχρεώσεών τους σταθεροποιεί και το τραπεζικό σύστημα. Η συστημική και χρηματοπιστωτική αυτή διάσταση του δημοσιονομικού ισοζυγίου και των θεσμών προστασίας της απασχόλησης αγνοείται στον δημόσιο διάλογο εξαιτίας της κυριαρχίας των συμβατικών οικονομικών ιδεών. Στη ΜΚΘ προσέγγιση, οι πρωτογενείς ροές εισοδήματος, όπως διαμορφώνονται στα συστήματα παραγωγής και διανομής, είναι καθοριστικής σημασίας για τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα/αστάθεια της οικονομίας. Η ΜΚΘ προσέγγιση υιοθετεί την ανάλυση του Minsky (1982, 1986), η οποία χρησιμοποιεί τις εξισώσεις εθνικού εισοδήματος του Kalecki[9] για να δείξει τη συσχέτιση ανάμεσα στην ενεργό ζήτηση, τις ροές εισοδήματος και ρευστότητας και τη συνοχή

9. Ο Kalecki (1971) έχει αναπτύξει διάφορες ισότητες κέρδους ανάλογα με τις δημοσιονομικές και μακροοικονομικές υποθέσεις και τον βαθμό αφαίρεσης της ανάλυσής του, π.χ. κλειστή οικονομία, χωρίς κρατικό τομέα, ανοιχτή οικονομία κ.λπ.

του οικονομικού συστήματος. Πρακτικά ο Minsky αναδεικνύει τον τρόπο λειτουργίας του χρηματοπιστωτικού μοντέλου καπιταλισμού και δείχνει τις συνέπειες του νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού του.

Η ανάλυση του Minsky στηρίζεται στην παραδοχή ότι η διατηρησιμότητα των ροών εισοδήματος διαμορφώνει τις προσδοκώμενες ροές ρευστότητας οι οποίες επιτρέπουν στις επιχειρήσεις, στα νοικοκυριά και στις κυβερνήσεις την αναχρηματοδότησή τους, και συνεπώς τη διατηρήσιμη στήριξη των δαπανών τους και την ικανοποίηση των δανειακών υποχρεώσεών τους. Η μεταβολή της συναθροιστικής δαπάνης προσδιορίζει τη δυναμική της απασχόλησης και της μεγέθυνσης, δηλαδή ουσιαστικά καθορίζει τη διατηρησιμότητα των ροών εισοδήματος και ρευστότητας. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα δώσουμε έμφαση στη σημασία των θεσμών προστασίας της απασχόλησης και του εισοδήματος των μισθωτών ως σταθεροποιητικού παράγοντα σε εναλλακτικά οικονομικά μοντέλα με και χωρίς κρατική παρέμβαση, έτσι ώστε να αναδείξουμε τη συσχέτιση μεταξύ θεσμών προστασίας της εργασίας και δημοσιονομικής πολιτικής.

Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση μιας οικονομίας χωρίς κρατικό τομέα, το εθνικό εισόδημα, δηλαδή το άθροισμα του επιχειρηματικού κέρδους –που είναι η βασική εισροή εισοδήματος των επιχειρήσεων– και των μισθών –που είναι η βασική εισροή εισοδήματος των νοικοκυριών–, εξαρτάται από τον όγκο των επιχειρηματικών επενδύσεων και της κατανάλωσης των εργαζομένων, δηλαδή είναι συνάρτηση των επενδυτικών και των καταναλωτικών αποφάσεων. Εάν ένα μέρος των επενδύσεων και της κατανάλωσης χρηματοδοτείται με τραπεζικό δανεισμό, τότε ο όγκος του δανεισμού εξαρτάται από το προσδοκώμενο επιχειρηματικό κέρδος και το προσδοκώμενο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Όπως έχουμε υποστηρίξει αλλού (Μιχοπούλου, 2020), η οικονομική συμπεριφορά της συγκεκριμένης οικονομίας είναι τώρα πιο σύνθετη. Σε μια οικονομία στην οποία ο επιχειρηματικός τομέας και τα νοικοκυριά συσσωρεύουν χρέος, μεταβολές στις προσδοκώμενες ροές εισοδήματος είναι πιθανό να προκαλέσουν διαταραχές στις επενδυτικές και τις καταναλωτικές αποφάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα επηρεάσουν, μέσω της συνολικής δαπάνης, τις προσδοκώμενες ροές εισοδήματος. Όμως, μια μείωση των ροών εισοδήματος θα οδηγούσε σε μείωση των ροών ρευστότητας των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών, και συνεπώς σε αδυναμία εξυπηρέτησης των δανειακών υποχρεώσεών τους. Στο ίδιο αποτέλεσμα οδηγεί και μια μείωση των μισθών και του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών εξαιτίας θεσμικών αλλαγών που περιορίζουν την προστασία της αμοιβής της εργασίας.

Για παράδειγμα, μια μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών θα μπορούσε να προέλθει ως συνέπεια μιας μείωσης του κατώτατου μισθού ή γενικότερα των μισθών, μιας αύξησης των επισφαλών μορφών εργασίας (της μερικής και της εκ

περιτροπής απασχόλησης), της εξατομίκευσης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και ενός περιορισμού της διαπραγματευτικής ισχύος των συνδικάτων. Το αποτέλεσμα θα ήταν μια αύξηση του ρίσκου φερεγγυότητας και του πιστωτικού ρίσκου του τομέα των νοικοκυριών, με αρνητικές συνέπειες στη βιωσιμότητα της δομής του χρέους τους. Μια τέτοια εξέλιξη είναι πιθανό να οδηγούσε σε μετασχηματισμό της χρηματοπιστωτικής κατάστασης των νοικοκυριών από αντισταθμιστή σε κερδοσκόπο ή Ponzi. Αυτό θα μπορούσε να διεγείρει διαδικασίες συμπίεσης της ζήτησης, και κατά προέκταση του κέρδους του επιχειρηματικού τομέα, επηρεάζοντας αρνητικά τις επενδύσεις, το ρίσκο φερεγγυότητας των επιχειρήσεων και τη δυνατότητά τους να ικανοποιήσουν τις δικές τους δανειακές υποχρεώσεις. Επίσης, η πιθανή επιλογή μετάβασης των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών σε απομόχλευση θα αποτελούσε ένα περαιτέρω αρνητικό σοκ για το ύψος της συναθροιστικής δαπάνης, της απασχόλησης και των ροών εισοδήματος. Ο συνδυασμός όλων αυτών των αρνητικών επιπτώσεων δημιουργεί συνθήκες αυξανόμενης χρηματοπιστωτικής ευθραυστότητας και αστάθειας για την οικονομία που, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, μπορεί να οδηγήσει σε ύφεση και στασιμότητα.

Στη ΜΚΘ ανάλυση, ένα οικονομικό μοντέλο με μικρό κρατικό τομέα, με συσσώρευση ιδιωτικού χρέους και χωρίς ισχυρή προστασία της εργασίας και των ροών εισοδήματος των νοικοκυριών είναι μακροοικονομικά και χρηματοπιστωτικά ασταθές. Δίχως συσσώρευση χρέους η οικονομία θα εκδήλωνε ροπή προς τη στασιμότητα και την ύφεση λόγω της μείωσης της συνολικής ζήτησης. Στην περίπτωση κατά την οποία η υψηλή μόχλευση των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων είναι κύριο μέσο χρηματοδότησης της κατανάλωσης και των επενδύσεων, τότε το υψηλό χρέος δημιουργεί δανειακές υποχρεώσεις που μπορούν να εξυπηρετηθούν μόνο με υψηλότερο ρυθμό επενδύσεων και κατανάλωσης, καθώς και σχετικά σταθερών ροών εισοδήματος. Μια τέτοια κατάσταση είναι όμως μη διατηρήσιμη. Συνεπώς, στη ΜΚΘ προσέγγιση, το μοντέλο χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού με απορρυθμισμένη αγορά εργασίας και μικρό κρατικό τομέα αποτυγχάνει να δημιουργήσει συνθήκες διατηρήσιμης μεγέθυνσης και ευημερίας.

Στην περίπτωση μιας ανοιχτής οικονομίας, οι ενδογενείς ροές εισοδήματος και τα εισοδηματικά μερίδια των κερδών και των μισθών μειώνονται αντίστοιχα με το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, αφού μέρος της εγχώριας ζήτησης δημιουργεί, μέσω των εισαγωγών, ροές εισοδήματος στις οικονομικές μονάδες του εξωτερικού. Αντίθετα, το εμπορικό πλεόνασμα ενισχύει τις εγχώριες ροές εισοδήματος και λειτουργεί σταθεροποιητικά στις διακυμάνσεις του όγκου των εγχώριων επενδύσεων και της κατανάλωσης. Σε κάθε περίπτωση, η επίτευξη εμπορικού πλεονάσματος ενισχύει τη μακροοικονομική και τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα της οικονομίας.

Η παραπάνω ανάλυση οδηγεί σε συγκεκριμένες προτάσεις οικονομικής πολιτικής. Για παράδειγμα, σε μια οικονομία με αδύναμη παραγωγική βάση και διαχρονικά ελλείμματα στο εξωτερικό της ισοζύγιο, μια πολιτική μείωσης των μισθών και απορρύθμισης της αγοράς εργασίας θα επιδείνωνε την ενδογενή αστάθεια της οικονομίας αφού θα περιόριζε την κατανάλωση και τις ροές εισοδήματος και ρευστότητας. Στην εναλλακτική περίπτωση μιας οικονομίας όπου υπάρχει σημαντική παρουσία του κράτους, οι προσδοκώμενες ροές εισοδήματος και η συνολική ζήτηση, καθώς και οι προσδοκώμενες ροές ρευστότητας και η φερεγγυότητα του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας επηρεάζονται θετικά από τις μεταβολές στο κρατικό έλλειμμα. Μια αύξηση του κρατικού ελλείμματος λειτουργεί ως παράγοντας που αντισταθμίζει τις επιδράσεις που έχουν οι αρνητικές διακυμάνσεις των επενδύσεων και της κατανάλωσης στις ροές εισοδήματος και στη βιωσιμότητα της δομής χρέους του ιδιωτικού τομέα.

Βέβαια, η επίδραση του ελλείμματος εξαρτάται από το μέγεθος της μεταβολής του και της μεταβολής της ιδιωτικής δαπάνης. Η αρνητική επίδραση μιας μείωσης των μισθών στο διαθέσιμο εισόδημα θα μπορούσε να αντισταθμιστεί με μείωση της φορολογίας και αύξηση των μεταβιβαστικών πληρωμών. Η αύξηση των δημόσιων επενδύσεων θα μπορούσε να αντισταθμίσει τη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων. Συνεπώς, ένα αποτελεσματικά παρεμβατικό κράτος είναι ένας σταθεροποιητικός θεσμός, που, σε συνδυασμό με τους θεσμούς προστασίας της αγοράς εργασίας, συγκροτούν ένα υπόδειγμα ανάπτυξης χρηματοπιστωτικά και μακροοικονομικά πιο σταθερό και διατηρήσιμο συγκριτικά με το μοντέλο του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού με μικρό κρατικό τομέα και απορρυθμισμένη αγορά εργασίας. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι ο σταθεροποιητικός ρόλος του κράτους περιορίζεται από τη φερεγγυότητα του κρατικού τομέα και τη δυνατότητά του να ικανοποιεί με αξιοπιστία τις δικές του δανειακές υποχρεώσεις (Αργείτης, 2012˙ Wray, 2016).

Το σταθεροποιητικό αποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης και της προστασίας της εργασίας γίνεται καλύτερα κατανοητό εάν υποθέσουμε είτε μια κρίση ρευστότητας στο τραπεζικό σύστημα, και συνεπώς μια μείωση της χρηματοδότησης των επιχειρηματικών επενδύσεων και της κατανάλωσης, είτε ένα αρνητικό σοκ στην ιδιωτική δαπάνη. Σε μια οικονομία με μικρό κράτος και απορρυθμισμένη αγορά εργασίας το αποτέλεσμα θα ήταν η μείωση των ροών εισοδήματος και ρευστότητας, δηλαδή ένα αποτέλεσμα που θα αύξανε το ρίσκο φερεγγυότητας και την ευθραυστότητα του ιδιωτικού τομέα, επηρεάζοντας αρνητικά τη χρηματοπιστωτική και μακροοικονομική σταθερότητα και τη δυναμική της οικονομίας. Πολλές οικονομικές μονάδες θα βρίσκονταν στις κατηγορίες φερεγγυότητας κερδοσκόπου και Ponzi. Στην περίπτωση του μοντέλου καπιταλισμού με μεγάλο κράτος και με ισχυρούς θεσμούς προστασίας, οι συνέπειες από το

αρνητικό σοκ και τη μείωση των ροών εισοδήματος και ρευστότητας θα μπορούσαν να αποφευχθούν ή να περιοριστούν ως συνέπεια της αύξησης του δημόσιου ελλείμματος, των μισθών και του διαθέσιμου εισοδήματος.

Το δημοσιονομικό έλλειμμα και οι ισχυροί θεσμοί προστασίας της εργασίας δημιουργούν ένα κατώτατο όριο δαπάνης και ρευστότητας που αποτρέπει ισχυρές υφεσιακές πιέσεις, ενώ παράλληλα στηρίζει την εξυπηρέτηση του ιδιωτικού χρέους, και συνεπώς τη σταθερότητα του τραπεζικού συστήματος. Χωρίς αυτό το κατώτατο όριο δαπάνης και ρευστότητας, η οικονομία θα βυθιζόταν σε έναν φαύλο κύκλο ύφεσης-αποσταθεροποίησης, ενώ οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά είναι πιθανό να χαρακτηρίζονταν από υψηλό ρίσκο φερεγγυότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η άσκηση οικονομικής πολιτικής δημοσιονομικής λιτότητας και μείωσης των μισθών θα επιδείνωνε τον μετασχηματισμό των οικονομικών μονάδων από μια κατάσταση αντισταθμιστή σε κατάσταση κερδοσκόπου και Ponzi, αποσταθεροποιώντας το οικονομικό σύστημα.

Αν στην παραπάνω ανάλυση συμπεριλάβουμε τον εξωτερικό τομέα, τότε η σταθερότητα και η δυναμική της οικονομίας θα εξαρτώνταν και από το εάν το μέγεθος του δημόσιου ελλείμματος και η προστασία της απασχόλησης και των μισθών θα αντιστάθμιζαν όχι μόνο τις διαταραχές της δαπάνης του ιδιωτικού τομέα και τη μείωση του ιδιωτικού δανεισμού, αλλά και την αρνητική επίδραση του εμπορικού ελλείμματος. Ένα πολύ σημαντικό συμπέρασμα οικονομικής πολιτικής είναι ότι στις περιπτώσεις των οικονομιών στις οποίες το εμπορικό πλεόνασμα στηρίζει τη χρηματοοικονομική και τη μακροοικονομική σταθερότητά τους υπάρχουν περιθώρια άσκησης πολιτικής δημοσιονομικής λιτότητας και μειώσεων μισθών χωρίς να προκαλούνται αρνητικές τραπεζικές και μακροοικονομικές επιπτώσεις. Όμως, διαχρονικά εμπορικά πλεονάσματα προϋποθέτουν υψηλή διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα και ισχυρό σύστημα παραγωγής. Το εμπορικό πλεόνασμα αντισταθμίζει τις αρνητικές συνέπειες μιας μείωσης του δημόσιου ελλείμματος και των μισθών στις ροές εισοδήματος και ρευστότητας του εγχώριου ιδιωτικού τομέα. Επίσης, είναι πιθανό να υπάρχει και όφελος στον όγκο της απασχόλησης σε περίπτωση διέγερσης των επενδύσεων. Το αντίθετο ισχύει στις οικονομίες που έχουν ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο.

Κατά συνέπεια, μια επιλογή μείωσης του δημόσιου ελλείμματος ή αύξησης του πλεονάσματος δημιουργεί αρνητικές πιέσεις στη ροή εισοδημάτων και ρευστότητας και αυξάνει την πιθανότητα χρηματοπιστωτικής αστάθειας της εθνικής οικονομίας, καθώς επιχειρήσεις και νοικοκυριά θα βρεθούν σε αδυναμία αποπληρωμής των δανειακών υποχρεώσεών τους.[10] Σε μια τέτοια περίπτωση η σημασία της αγοράς εργασίας

10. Σύμφωνα με τον Minsky (1986), ο ελλειμματικός προϋπολογισμός, ιδιαίτερα σε μια χώρα με σημαντική

είναι καθοριστική για την ανακοπή της ενδογενούς αποσταθεροποιητικής τάσης των καπιταλιστικών οικονομιών, την οποία δημιουργεί η άσκηση πολιτικής δημοσιονομικής λιτότητας. Η προστασία των ροών εισοδήματος των νοικοκυριών είναι πιο σημαντική στο θεσμικό περιβάλλον μιας οικονομίας με υψηλή συσσώρευση ιδιωτικού χρέους.[11] Ο Minsky (1993) αξιολογούσε ως ιδιαιτέρως υψηλή τη συσχέτιση μεταξύ της άνισης διανομής τους εισοδήματος και της οικονομικής ανισότητας και του μετασχηματισμού των νοικοκυριών σε μια κατάσταση φερεγγυότητας κερδοσκόπου και Ponzi. Υποστήριξε ότι τα προβλήματα της φτώχειας και της οικονομικής ανισότητας επιδεινώνουν την ενδογενή ροπή της οικονομίας να εκδηλώνει φαινόμενα ευθραυστότητας και αστάθειας. Η πιθανότητα μετάβασης των νοικοκυριών σε καθεστώς φερεγγυότητας κερδοσκόπου και Ponzi αυξάνεται ως αποτέλεσμα των συνεπειών της χρηματιστικοποίησης στη δομή του μακροοικονομικού συστήματος, και ειδικότερα στις διαδικασίες συσσώρευσης και διανομής. Σημειώνεται ένας μετασχηματισμός των μοντέλων οικονομικής μεγέθυνσης με τρόπο που υποβαθμίζει τον ρόλο του άξονα «μισθός-κατανάλωση» και αναβαθμίζει τον άξονα «χρέος-κατανάλωση» (Μιχοπούλου, 2020). Ως αποτέλεσμα, οι μακροοικονομικές επιδόσεις εξαρτώνται σε μεγαλύτερο βαθμό από την δυνατότητα αύξησης της κατανάλωσης μέσω της συσσώρευσης χρέους. Αυτό έχει ως συνέπεια η φερεγγυότητα και η πιστοληπτική αξιοπιστία των νοικοκυριών να παίζουν κύριο ρόλο στον προσδιορισμό της μακροοικονομικής και της χρηματοπιστωτικής συμπεριφοράς της οικονομίας.

Ο Whallen (2017) σημειώνει ότι η εργασιακή ανασφάλεια και η οικονομική ανισότητα είναι δομικά χαρακτηριστικά του χρηματιστικοποιημένου καπιταλισμού των διαχειριστών του χρήματος. Η συμπίεση του κόστους εργασίας είναι ένα μέσο δημιουργίας θετικών προσδοκιών κερδοφορίας που διευκολύνει τη χρηματιστηριακή διαχείριση των εταιρικών χαρτοφυλακίων. Υψηλές, και ταυτόχρονα πλασματικές, τιμές χρεογράφων οδηγούν στην επίτευξη υψηλών αποδόσεων. Οι Minsky and Whallen (1996) το-

παρουσία του κρατικού τομέα, επιφέρει τρεις σημαντικές επιδράσεις: α) την επίδραση εισοδήματος και απασχόλησης, β) την επίδραση ρευστότητας και γ) την επίδραση χαρτοφυλακίου. Για πιο λεπτομερειακή ανάλυση των απόψεων του Minsky σχετικά με τον ρόλο του κρατικού τομέα στη σταθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού και μακροοικονομικού συστήματος βλ. Minsky (1986), Papadimitriou and Wray (1998, 2010), Wray (2016), Argitis (2012, 2020).

11. Στον αντίποδα, η συμβατική οικονομική σκέψη δεν λαμβάνει υπόψη της τις παραπάνω παραδοχές και τους μηχανισμούς μετάδοσης των επιδράσεων. Προτείνει την άσκηση πλεονασματικών προϋπολογισμών γιατί περιορίζει την επίδραση της δημοσιονομικής πολιτικής στην απασχόληση και την οικονομική μεγέθυνση, δίχως να λαμβάνει υπόψη τις επιπτώσεις στο ρίσκο φερεγγυότητας και στις ροές εισοδημάτων και ρευστότητας. Επίσης, υποστηρίζεται ότι, αν η δημοσιονομική λιτότητα συνδυαστεί με μέτρα απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, τότε θα είναι ακόμη πιο επεκτατική η επίδραση της μείωσης του ελλείμματος ή της αύξησης του πλεονάσματος στο εισόδημα και την απασχόληση (Βλ. Creel and Sawyer, 2009˙ Μιχοπούλου, 2014).

νίζουν ως βασικά χαρακτηριστικά του χρηματιστικοποιημένου μοντέλου καπιταλισμού τη στασιμότητα των μισθών, τη μεγάλη διάρκεια της αναζήτησης εργασίας και την εκρηκτική αύξηση της μερικής και της προσωρινής απασχόλησης. Στο καθεστώς αυτό η δανειακή επέκταση των νοικοκυριών αυξάνει την πιθανότητα να βρεθούν σε μια κατάσταση μη διατηρήσιμων δανειακών υποχρεώσεών τους. Η εξέλιξη αυτή οδηγεί σε αύξηση της ευαισθησίας της οικονομικής μεγέθυνσης από τις μεταβολές στη διανομή του εισοδήματος.

Στο πλαίσιο αυτό, το ρυθμιστικό πλαίσιο της αγοράς εργασίας δεν είναι μόνο ένας θεσμικός μηχανισμός προστασίας της εργασίας και εκβάθυνσης της δημοκρατίας, αλλά και ένας μηχανισμός διασφάλισης της μακροοικονομικής και της χρηματοπιστωτικής συνοχής της οικονομίας. Η μείωση των μισθών, η αύξηση των επισφαλών μορφών εργασίας και η αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και συμβάσεων εργασίας οδηγούν σε αποσταθεροποίηση των ροών εισοδήματος, και συνεπώς σε συρρίκνωση της εγχώριας δαπάνης και της οικονομικής δραστηριότητας. Παράλληλα, προκαλούν εμπλοκή στις ροές ρευστότητας και αδυναμία εξυπηρέτησης των φορολογικών και των δανειακών υποχρεώσεων των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων.

03 Η Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών: Ο Στόχος 8 της παραγωγικής, πλήρους και αξιοπρεπούς απασχόλησης

Στην κυρίαρχη οικονομική αντίληψη και πολιτική για την οικονομική ανάπτυξη, η οικονομική πρόοδος εκτιμάται σχεδόν αποκλειστικά από τη μεγέθυνση του ΑΕΠ. Οι χρηματοοικονομικές συνθήκες της διατηρησιμότητας του ΑΕΠ και η δίκαιη διανομή του παραγωγικού αποτελέσματος δεν συνεκτιμώνται. Ως συνέπεια, η επιλογή του ΑΕΠ ως μείζονος οικονομικού δείκτη δημιουργεί πολύ αυστηρούς περιορισμούς στη στατιστική εκτίμηση της οικονομικής και, κυρίως, της κοινωνικής ευημερίας και προόδου.

Ο κύριος λόγος είναι ότι, πέρα από ένα επίπεδο, οι θετικές μεταβολές του ΑΕΠ είναι πολύ πιθανό να έχουν μικρή ή καθόλου επίδραση στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και στην ευτυχία των πολιτών, καθώς η αύξηση της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας αλλοιώνει τη διανομή του αποτελέσματος της οικονομικής μεγέθυνσης και οδηγεί σε κοινωνικό αποκλεισμό. Επιπρόσθετα, υπάρχει και το καίριο ζήτημα που αφορά τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της μεγέθυνσης και το εάν αυτή είναι χρηματοοικονομικά διατηρήσιμη και περιβαλλοντικά βιώσιμη, δηλαδή εάν η χρηματοδότηση της επέκτασης του ΑΕΠ μπορεί να επιτευχθεί χωρίς ταυτόχρονα να προκληθούν αρνητικές συνέπειες στην ισορροπία του οικοσυστήματος. Στο πλαίσιο αυτό, τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχουν γίνει διάφορες προσπάθειες ανάπτυξης εναλλακτικών δεικτών εκτίμησης της βιωσιμότητας της ανάπτυξης και της ευημερίας (βλ., π.χ., Stiglitz et al., 2009).

Τον Σεπτέμβριο του 2015, τα κράτη-μέλη των Ηνωμένων Εθνών (ΗΕ) ενέκριναν την Ατζέντα 2030, η οποία περιλάμβανε 17 Στόχους Αειφόρου Ανάπτυξης (ΣΑΑ). Η Ατζέντα 2030 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως φιλόδοξο σχέδιο για τον οικονομικό και τον κοινωνικό μετασχηματισμό της παγκόσμιας κοινότητας, που διευρύνει σημαντικά τον τρόπο αξιολόγησης της οικονομικής ανάπτυξης. Οι 17 Στόχοι και οι περισσότεροι από τους 230 δείκτες εκτίμησής τους στηρίζονται στους εξής τρεις θεμελιακούς πυλώνες: διατηρήσιμη οικονομική μεγέθυνση, περιβαλλοντική βιωσιμότητα και αξιοπρεπής εργασία (Gore, 2015˙ ILO, 2018) και πρακτικά συνθέτουν μια εναλλα-

κτική στρατηγική ανάπτυξης απέναντι στο κυρίαρχο τις τελευταίες δεκαετίες νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα. Σε κάθε περίπτωση, η πρωτοβουλία αυτή των ΗΕ είναι σημαντική εφόσον τελικά λειτουργήσει εποικοδομητικά για την αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προκλήσεων που σχετίζονται με τους στόχους της οικονομικής πολιτικής, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης, την προστασία των θεμελιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων, την περιβαλλοντική ισορροπία, τη δημιουργία αξιοπρεπών θέσεων εργασίας και την αντιμετώπιση της φτώχειας και της ανισότητας εντός και μεταξύ των χωρών (βλ. Fukuda-Parr, 2016˙ ILO, 2018, 2019).

Σχετικά με την αγορά εργασίας, όπου επικεντρώνεται το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης, η Ατζέντα 2030, και ειδικότερα ο ΣΑΑ 8, καλεί τις χώρες να προωθήσουν: α) τη βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς οικονομική ανάπτυξη, β) την πλήρη και παραγωγική απασχόληση και γ) την αξιοπρεπή εργασία για όλους. Δεδομένης της μεγάλης σημασίας που έχει η μετάβαση των οικονομιών σε ένα νέο οικονομικό-παραγωγικό πρότυπο, ο ΣΑΑ 8 περιγράφει συγκεκριμένους στόχους και δείκτες μέτρησής τους με προτεραιότητα την αύξηση της παραγωγικότητας και της παραγωγικής απασχόλησης για όλους, την ίση αμοιβή για ίση εργασία, την προστασία των δικαιωμάτων και της εργασιακής ασφάλειας και τη μείωση της εκμετάλλευσης. Συγκεκριμένα, ο ΣΑΑ 8 περιλαμβάνει 12 επιμέρους ποιοτικούς και ποσοτικούς στόχους, καθένας από τους οποίους έχει έναν ή περισσότερους σχετικούς δείκτες εκτίμησης (βλ. ILO, 2018, 2019).

Στο σύνολό τους, οι ΣΑΑ προϋποθέτουν παρεμβάσεις οικονομικής πολιτικής προσανατολισμένες στη βιώσιμη και στη διατηρήσιμη ανάπτυξη, καθώς και στην προώθηση της τεχνολογικής αναβάθμισης της παραγωγής. Ωστόσο, εκείνο που με έμφαση πρέπει να σημειωθεί είναι ότι ο κεντρικός στόχος είναι η προώθηση της μεγέθυνσης και η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος σε συνδυασμό με τη δημιουργία αξιοπρεπών θέσεων εργασίας έτσι ώστε να μη δημιουργούνται συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού. Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι η προώθηση της μεγέθυνσης και η αύξηση της παραγωγικότητας θα πρέπει να γίνει μέσω ποιοτικών επενδύσεων που θα οδηγούν στην τεχνολογική αναβάθμιση της διαδικασίας παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και στην ενίσχυση της καινοτομίας. Παράλληλα, επισημαίνεται ότι η διατηρησιμότητα της μεγέθυνσης θα πρέπει να βασίζεται στη δυνατότητα των εγχώριων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων να ενθαρρύνουν παραγωγικές επενδύσεις, και κυρίως τη δημιουργία αξιοπρεπών θέσεων εργασίας για όλους τους εργαζομένους, γυναίκες και άνδρες, συμπεριλαμβανομένων των νέων και των ατόμων με αναπηρία, καθώς επίσης και την αναβάθμιση του περιβάλλοντος.

Ωστόσο, αξίζει να τονιστεί ότι μεταξύ των 17 ΣΑΑ δημιουργείται ένα πολύπλοκο σύστημα αλληλεξαρτήσεων, οι οποίες καθιστούν δύσκολη την ταυτόχρονη εφαρμογή

όλων των στόχων της Ατζέντας 2030. Για παράδειγμα, η αξιολόγηση της προόδου του ΣΑΑ 8 θα πρέπει να συνδυαστεί με την αξιολόγηση δεικτών που σχετίζονται με τον ΣΑΑ 10, ο οποίος αφορά τη μείωση της ανισότητας εντός και μεταξύ των χωρών, και των δεικτών που περιλαμβάνονται στον ΣΑΑ 5 αναφορικά με την επίτευξη της ισότητας των φύλων και την ενδυνάμωση του επαγγελματικού και του κοινωνικού ρόλου των γυναικών (ILO, 2018˙ Luebker, 2017). Ένα επίσης σύνθετο ζήτημα αφορά τη συσχέτιση του ΣΑΑ 8 με την ίδια τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, και ειδικότερα με τον παραγωγικό μετασχηματισμό των εθνικών οικονομιών, τη διατηρήσιμη αύξηση της παραγωγικότητας και την αύξηση των άτυπων μορφών εργασίας.

Χωρίς αμφιβολία οι στόχοι της Ατζέντας 2030 δημιουργούν πράγματι τις προϋποθέσεις αναδόμησης του αναπτυξιακού υποδείγματος με άξονα τον όγκο και την ποιότητα της απασχόλησης. Δηλαδή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η φιλοσοφία της Ατζέντας 2030 έχει πολλά στοιχεία της ΜΚΘ θεωρίας, ενώ εστιάζει στο ζήτημα της παραγωγικής και της τεχνολογικής αναβάθμισης. Είναι προφανές ότι η Ατζέντα 2030 θέτει καίρια ζητήματα για το αναπτυξιακό υπόδειγμα της Ελλάδας, δηλαδή μιας χώρας της οποίας η οικονομία υστερεί τόσο ως προς τους παραγωγικούς και τεχνολογικούς όσο και ως προς τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους της Ατζέντας 2030. Το έλλειμμα παραγωγικότητας της οικονομίας μας είναι σαφώς ένα από τα πιο σημαντικά εμπόδια στην επίτευξη μιας αειφόρου διαδικασίας ανάπτυξης, που πρωτίστως οφείλεται στην αδυναμία σχεδιασμού και υλοποίησης πολιτικών προσανατολισμένων στην ενίσχυση δραστηριοτήτων μέσω της ποιοτικής διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγής και της επιχειρηματικότητας και μέσω της τεχνολογικής αναβάθμισης και της καινοτομίας.

Επίσης, η βελτίωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας θα πρέπει να συνοδεύεται και από μια πολύ σημαντική βελτίωση της χρήσης των περιβαλλοντικών πόρων στα κυρίαρχα πρότυπα κατανάλωσης και παραγωγής. Εκείνο όμως που πρέπει να σημειωθεί με έμφαση είναι ότι η Ατζέντα 2030 υιοθετεί μια προσέγγιση προς την οικονομική ανάπτυξη που αναγνωρίζει την πρωταρχική σημασία της πλήρους απασχόλησης, της αξιοπρεπούς εργασίας και της ισότητας στην εργασία. Η προώθηση της αξιοπρεπούς εργασίας και η αύξηση της παραγωγικής απασχόλησης μπορούν να έχουν σημαντικά θετικά αποτελέσματα στη διατηρησιμότητα της χωρίς αποκλεισμούς βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης.

Η Ατζέντα 2030 των ΗΕ πρακτικά στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο Παγκόσμιο Σύμφωνο Απασχόλησης του ILO (2009), το οποίο υιοθετήθηκε με καθολική συναίνεση στις 19 Ιουνίου 2009 στη Διεθνή Διάσκεψη Εργασίας με στόχο την προώθηση της παραγωγικής ανάκαμψης των οικονομιών με επίκεντρο τις επενδύσεις, τις αξιοπρεπείς ευκαιρίες εργασίας, τον όγκο της απασχόλησης και την κοινωνική προστασία. Το

Σύμφωνο προτείνει ένα ισορροπημένο και ρεαλιστικό σύνολο μέτρων πολιτικής με στόχο την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική βιωσιμότητα και με άξονα την ποιότητα καθώς και την ποσότητα της απασχόλησης. Ο Coats (2011) υποστηρίζει ότι μόνο η αξιοπρεπής εργασία είναι βιώσιμη εργασία. Η βελτίωση της ποιότητας της εργασίας και η αύξηση των εισοδημάτων είναι η λύση του φαύλου κύκλου των χαμηλών αμοιβών και του χαμηλού βιοτικού επιπέδου μέσα στον οποίο έχουν εγκλωβιστεί πολλοί εργαζόμενοι.

Ένα βιώσιμο και διατηρήσιμο μοντέλο ανάπτυξης προϋποθέτει ένα νέο μοντέλο αγοράς εργασίας χωρίς αποκλεισμούς, που θα στοχεύει στην ποιότητα της εργασίας με συνεχείς παρεμβάσεις σχηματισμού δεξιοτήτων, συνεχή επαγγελματική κατάρτιση, πολιτικές ένταξης στην απασχόληση, ενθάρρυνση των ανέργων να επιστρέψουν στην αγορά εργασίας και ισχυρή δέσμευση στην ισότητα ευκαιριών και αμοιβών. Βέβαια, το Παγκόσμιο Σύμφωνο Απασχόλησης του ILO δεν περιορίζεται μόνο σε αυτές τις παραμέτρους μιας βιώσιμης αγοράς εργασίας. Αυτές θα πρέπει να συνδυάζονται και από μια νέα μακροοικονομική διαχείριση της οικονομίας προσανατολισμένη στη δημιουργία του μέγιστου δυνατού όγκου απασχόλησης και με βασικές προτεραιότητες τις διατηρήσιμες ροές εισοδήματος, ένα θεσμοθετημένο κατώτατο όριο κοινωνικής προστασίας, τον κατώτατο μισθό αξιοπρεπούς διαβίωσης και τη διανεμητική ισχύ και επίδραση των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Τα προσδιοριστικά αυτά στοιχεία της διανομής του εισοδήματος είναι σημαντικά για την οικονομική ισότητα και την αύξηση της ζήτησης.

Αν παράλληλα ενισχύεται η δημιουργία θέσεων εργασίας με πράσινες επενδύσεις, τότε θα ενισχύεται και η παραγωγική βάση αλλά και ο οικολογικός μετασχηματισμός της οικονομίας. Ο άξονας «μέγιστη απασχόληση, διατηρήσιμη ροή εισοδήματος και αύξηση της ζήτησης» στηρίζει με βιώσιμο τρόπο τη δίκαιη οικονομική μεγέθυνση. Αν προσθέσουμε σε αυτή την επίδραση της πράσινης επένδυσης στην παραγωγή και στην απασχόληση και την επίδραση των επενδύσεων στις δεξιότητες των εργαζομένων, τότε, σε συνδυασμό με ισχυρούς θεσμούς στην αγορά εργασίας και την εμπιστοσύνη των εργαζομένων σε θεμελιακά εργασιακά δικαιώματα, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις δημιουργίας ενός υποδείγματος βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς. Επιπλέον, οι υψηλότεροι και διατηρήσιμοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης συνεπάγονται υψηλότερα και διατηρήσιμα δημόσια έσοδα, που διευκολύνουν πολιτικές επιλογές για αύξηση των κοινωνικών δαπανών. Τα οφέλη της μετάβασης σε ένα νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα με επίκεντρο την εργασία είναι ότι παράγεται ένας ενάρετος κύκλος προστασίας των κοινωνικών και των εργασιακών δικαιωμάτων, περισσότερης ισότητας και διατηρήσιμης οικονομικής μεγέθυνσης.

04 2010-2019: Μια χαμένη δεκαετία για τη βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη στην Ελλάδα

Η εκδήλωση της κρίσης χρέους και η εφαρμογή των τριών προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής[12] είχε ως συνέπεια να δημιουργηθεί μια μη βιώσιμη χρηματοπιστωτική κατάσταση για την ελληνική οικονομία (βλ. Argitis and Michopoulou, 2013) με απομόχλευση όλων των τομέων. Το αποτέλεσμα αυτό, σε συνδυασμό με τις επιλογές της βίαιης μείωσης του δημόσιου ελλείμματος και της εσωτερικής υποτίμησης, οδήγησε σε ραγδαία επιδείνωση του ρίσκου φερεγγυότητας όλων των θεσμικών τομέων και της ελληνικής οικονομίας.[13] Την ίδια στιγμή οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας, δηλαδή η κατάρρευση του όγκου και της ποιότητας της απασχόλησης, δεν δημιουργούσαν διατηρήσιμα αντίβαρα στις ροές εισοδήματος ενισχύοντας τις συνθήκες για τη δημιουργία ενός φαύλου κύκλου ύφεσης – κρίσης φερεγγυότητας – ελλείμματος εγχώριας ζήτησης – κρίσης συνοχής της οικονομίας.

Η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης στηρίζεται στην πολύ γνωστή από τη δεκαετία του 1990 ιδέα της «ευελιξίας» της εργασίας και της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας. Η έννοια της «ευελιξίας» περιλαμβάνει μια σειρά από διευκολύνσεις στους εργοδότες όσον αφορά τις προσλήψεις, τις απολύσεις αλλά και την προσαρμογή των μισθών ως μέσων προσαρμογής των επιχειρήσεων στο μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον. Εκτενής θεωρητική και εμπειρική έρευνα (βλ., π.χ., Howell, 2005˙ Blyth, 2013˙ Myant et al., 2016˙ Αργείτης κ.ά., 2018) αμφισβητεί τη συσχέτιση μεταξύ απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και καλύτερων επιδόσεων σε όρους απασχόλησης και βιοτικού επιπέδου. Όπως σημειώνει ο Kuttner (2011), στόχος της πολιτικής επιλογής της εσωτερικής υποτίμησης ήταν η ανακατανομή του οικονομικού κινδύνου από τις επιχειρήσεις στους εργαζομένους, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο καθίστανται

12. Βλ. σχετικά EC (2010), EC (2012), MoU (2015) και EC (2017).

13. Βλ. Αργείτης (2012), Armingeon and Baccaro (2012), Μιχοπούλου (2014), Felipe and Kumar (2014), ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016, 2017, 2018, 2019), Αργείτης κ.ά. (2018).

πλέον υπεύθυνοι του βιοτικού τους επιπέδου. Ένας βασικός μηχανισμός μέσω του οποίου επιχειρήθηκε αυτή η μεταφορά του οικονομικού κινδύνου περιλαμβάνει τις προσπάθειες των ιδιωτικών επιχειρήσεων να περιορίσουν το ποσοστό των εργαζομένων που καλύπτονται από συμβάσεις εργασίας και από συλλογικές διαπραγματεύσεις, την αποδυνάμωση των συνδικάτων και του ρόλου τους στον κοινωνικό διάλογο, και γενικότερα τη διάβρωση θεσμών που αυξάνουν τη διαπραγματευτική ισχύ της εργασίας, όπως τα επιδόματα ανεργίας. Η κύρια συνέπεια αυτών των εξελίξεων ήταν η αύξηση της ανισότητας και της ανασφάλειας. Η αποδυνάμωση της τυπικής προστασίας της εργασίας σε συνδυασμό με τα υψηλότερα ποσοστά της ανεργίας άλλαξαν τη διανομή του εισοδήματος σε βάρος της εργασίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιπτώσεις στην αγορά εργασίας δεν ήταν συμμετρικές, επιδεινώνοντας περαιτέρω τον κατακερματισμό της. Αυτός όμως ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας δεν είναι βιώσιμος, γιατί καταστρέφει την κοινωνική συνοχή, υπονομεύει τους δημοκρατικούς θεσμούς και σίγουρα δεν αποτελεί ένδειξη ενός δίκαιου υποδείγματος ανάπτυξης, όπως υπογραμμίζεται και από την Ατζέντα 2030 των ΗΕ και από το Παγκόσμιο Σύμφωνο Απασχόλησης του ILO (2009).

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η αξιολόγηση των επιπτώσεων των πολιτικών λιτότητας στην αγορά εργασίας δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στο συνηθισμένο μέγεθος του ποσοστού της ανεργίας. Οι επιπτώσεις είναι ευρύτερες και καλύπτουν πολλές όψεις της ποσότητας και της ποιότητας της απασχόλησης, των θεσμών προστασίας της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων, που προσδιορίζουν τη δυναμική της αγοράς εργασίας. Η Ατζέντα 2030 των ΗΕ θέτει ακριβώς αυτήν την ανάγκη, δηλαδή να αξιολογηθεί η κατάσταση της αγοράς εργασίας μέσα από ένα σύνολο δεικτών που αποτυπώνουν τόσο τις ποσοτικές όσο και τις ποιοτικές αλλαγές. Για παράδειγμα, μια αλλαγή στον αριθμό των απασχολουμένων δεν συνεπάγεται απαραίτητα μια αναλογική μεταβολή των διαθέσιμων θέσεων εργασίας. Η δημιουργία θέσεων προσωρινής εργασίας, όπως εκ περιτροπής εργασίας και μερικής απασχόλησης, είναι πιο πιθανό να συσχετίζεται με κάποιου είδους αναδιανομή του χρόνου των διαθέσιμων θέσεων εργασίας και με αύξηση της επισφαλούς απασχόλησης και όχι με τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Σε αντίθεση με τη μεθοδολογία της κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης/νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας, η ΜΚΘ είναι ολιστική και αναλύει την πολυπλοκότητα του οικονομικού συστήματος σε μίκρο/μέσο/μάκρο επίπεδο. Κατά συνέπεια, αξιολογεί με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από την κυρίαρχη προσέγγιση τη σημασία της απασχόλησης και των θεσμών προστασίας της εργασίας. Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας και ο κατώτατος μισθός είναι θεσμοί ρύθμισης της διανομής του εισοδήματος, των ροών εισοδήματος και ρευστότητας, της εγχώριας ζή-

τησης, της παραγωγικότητας της εργασίας και της οικονομικής δραστηριότητας. Όπως έχουμε ήδη αναλύσει, οι προαναφερόμενοι παράγοντες προσδιορίζουν τα δυναμικά στοιχεία ενός ενάρετου κύκλου που ενισχύει μέσω του όγκου και της ποιότητας της απασχόλησης τη συνοχή, τη φερεγγυότητα και τη δυναμική της οικονομίας. Σε αντίθεση με τη ΜΚΘ λογική, στο πλαίσιο της υλοποίησης των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής έγιναν μια σειρά νομοθετικές παρεμβάσεις που στόχευαν στην αποκέντρωση του συστήματος συλλογικής διαπραγμάτευσης και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, στην υπονόμευση της διαδικασίας σύναψης εθνικής γενικής συλλογικής σύμβασης εργασίας και στη μείωση του κατώτατου μισθού. Οι παρεμβάσεις είχαν ως βασικό στόχο τη δημιουργία μιας πιο ευέλικτης αγοράς εργασίας με περιορισμό της προστασίας και μείωση της αμοιβής της εργασίας.[14] Οι συνέπειες ήταν σημαντικές τόσο ως προς τον όγκο της απασχόλησης όσο και ως προς βασικά ποιοτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Πρακτικά, όπως θα δείξουμε με την ανάλυση των στατιστικών δεδομένων που ακολουθεί, οι συνέπειες αυτής της λανθασμένης οικονομικής διαχείρισης ήταν η Ελλάδα να χάσει μια ολόκληρη δεκαετία στη δημιουργία συνθηκών μετάβασης προς ένα νέο, βιώσιμο και δίκαιο υπόδειγμα ανάπτυξης.

4.1 Αγορά εργασίας και κοινωνικός αποκλεισμός: Εμπειρικά ευρήματα

Στον Πίνακα 4.1 παρατηρούμε τη μεταβολή του ποσοστού της απασχόλησης και ποιοτικών χαρακτηριστικών της για την περίοδο 2000-2019. Η χρονική αυτή περίοδος καλύπτει δύο διακριτές υποπεριόδους της αγοράς εργασίας, πριν και μετά την κρίση χρέους. Παρατηρούμε ότι το ποσοστό της απασχόλησης το 2000 ήταν στο 46,3% του εργατικού δυναμικού. Το 2008, το ποσοστό αυξήθηκε στο 48,9%, που ήταν και το υψηλότερο των δύο τελευταίων δεκαετιών. Στη συνέχεια, και ως συνέπεια της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής και της ύφεσης, το ποσοστό της απασχόλησης μειώθηκε δραματικά, φτάνοντας στο χαμηλότερο επίπεδο της εξεταζόμενης περιόδου το 2013 (37,7%). Από το 2014 και ύστερα σημειώνεται μια προοδευτική αύξηση της απασχόλησης, η οποία φτάνει στο 43% του εργατικού δυναμικού το 2019, ποσοστό χαμηλότερο του 2000.

14. Βλ. ενδεικτικά Clauwaert and Schömann (2012), Yannakourou and Tsimpoukis (2014), ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2015), Schulten and Muller (2015), Koukiadaki and Kokkinou (2016), ILO (2016), Koukiadaki et al. (2016).

Πίνακας 4.1: Ποσοστό απασχόλησης και ποιοτικών χαρακτηριστικών της (Ελλάδα, 2000-2019)

Έτος	Δείκτης απασχόλησης (%)	Πλήρης (%)	Μερική (%)	Μισθωτοί (%)	Μόνιμη (%)	Προσωρινή (%)
2019	43,0	90,8	9,2	68,1	87,5	12,5
2018	41,9	90,8	9,2	66,5	88,7	11,3
2017	40,9	90,2	9,8	65,9	88,6	11,4
2016	39,9	90,1	9,9	65,9	88,8	11,2
2015	39,0	90,5	9,5	65,0	88,1	11,9
2014	38,1	90,5	9,5	64,0	88,3	11,7
2013	37,7	91,5	8,5	63,0	89,9	10,1
2012	39,5	92,2	7,8	63,4	89,8	10,2
2011	43,3	93,1	6,9	63,8	88,2	11,8
2010	46,7	93,5	6,5	64,4	87,4	12,6
2009	48,3	93,9	6,1	64,7	87,7	12,3
2008	48,9	94,3	5,7	65,0	88,4	11,6
2007	48,5	94,3	5,7	64,7	89,0	11,0
2006	48,3	94,2	5,8	64,0	89,2	10,8
2005	47,6	95,0	5,0	64,0	88,1	11,9
2004	47,3	95,4	4,6	63,7	87,9	12,1
2003	47,1	95,7	4,3	61,2	88,8	11,2
2002	46,4	95,6	4,4	61,0	88,3	11,7
2001	45,9	96,0	4,0	60,4	86,8	13,2
2000	46,3	95,5	4,5	58,2	86,5	13,5

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Το πολύ χαμηλό ποσοστό απασχόλησης αναδεικνύει τα όρια του σημερινού υποδείγματος ανάπτυξης και την ενδογενή αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας και διατηρήσιμες ροές εισοδήματος που να στηρίζουν με διατηρήσιμο τρόπο την εγχώρια δαπάνη και τη χρηματοπιστωτική συνοχή της οικονομίας. Επιπλέον, το χαμηλό ποσοστό απασχόλησης αποτυπώνει την υστέρηση της

ελληνικής οικονομίας να μεταβεί σε μια κατάσταση διατηρήσιμης μεγέθυνσης χωρίς αποκλεισμούς. Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι ο Στόχος 8 της Ατζέντας 2030 τονίζει την ανάγκη να επιτευχθεί πλήρης απασχόληση για γυναίκες και άνδρες όλων των ηλικιών, συμπεριλαμβανομένων των ατόμων με αναπηρία.

Αν προσθέσουμε στην ανάλυσή μας τις ποιοτικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί στην απασχόληση, τότε η υστέρηση που δείχνει η ελληνική αγορά εργασίας βάσει του ΣΑΑ 8 της Ατζέντας 2030 δημιουργεί απογοήτευση. Παρατηρούμε στον Πίνακα 4.1 ότι στο σύνολο της απασχόλησης, το ποσοστό της πλήρους απασχόλησης μειώνεται από 95,5% το 2000 σε 94,3% το 2008 και σε 90,8% το 2019. Δηλαδή μέσα στην κρίση και ως συνέπεια της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας η πλήρης απασχόληση υποχώρησε κατά 3,5%. Την ίδια περίοδο, η μερική απασχόληση αυξήθηκε από 4,5% το 2000 σε 5,7% το 2008 και σε 9,2% το 2019. Η αύξηση της μερικής απασχόλησης, και γενικότερα η αύξηση των επισφαλών μορφών εργασίας, ουσιαστικά λειτουργεί ως ένας ενδογενής μηχανισμός μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος. Αν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μια θετική πλευρά στο εύρημα του χαμηλού ποσοστού απασχόλησης, είναι το γεγονός ότι υπάρχουν περιθώρια σημαντικής βελτίωσης. Αυτό όμως προϋποθέτει, όπως θα υποστηρίξουμε στην επόμενη ενότητα, να γίνει η απασχόληση κεντρικός στόχος της οικονομικής πολιτικής στη διαδικασία μετάβασης της χώρας σε ένα νέο και δίκαιο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς.

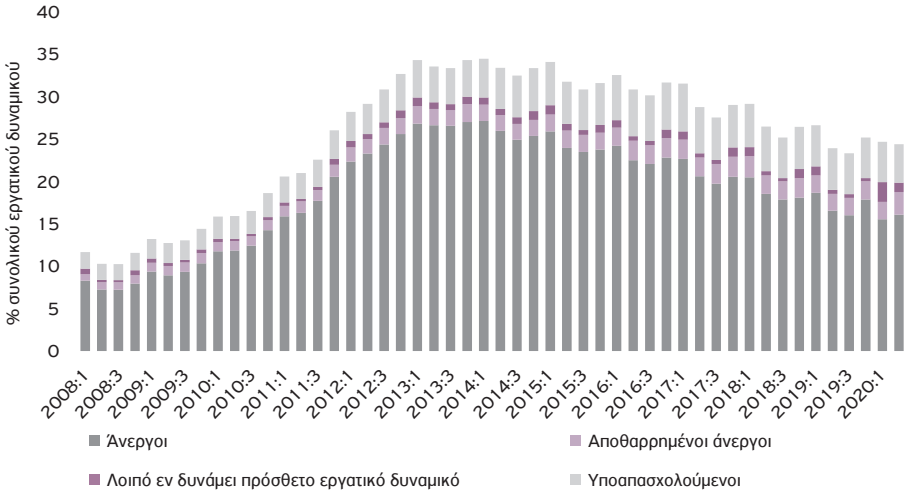
Πρέπει να επισημανθεί ότι η διατηρησιμότητα της αύξησης της απασχόλησης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κλαδική διάρθρωσή της. Σύμφωνα με το ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020), στο σημερινό υπόδειγμα ανάπτυξης, η μεγαλύτερη συγκέντρωση μισθωτών παρουσιάζεται στον κλάδο του εμπορίου, της εστίασης, της παροχής καταλύματος, της αποθήκευσης και των μεταφορών, όπου αντιστοιχεί το 31,6% της συνολικής απασχόλησης, δηλαδή σε δραστηριότητες στις οποίες δημιουργούνται πρωτίστως επισφαλείς θέσεις εργασίας. Την ίδια στιγμή στους κλάδους της μεταποίησης και της εξόρυξης και ενέργειας απασχολείται μόνο το 11,8% των εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα. Η απασχόληση στον κλάδο της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της αλιείας φτάνει μόλις στο 3,2% του συνόλου της απασχόλησης. Όπως υποστηρίζει το ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020), η κλαδική αυτή κατανομή της απασχόλησης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μια σημαντική αύξηση του όγκου και της ποιότητας της απασχόλησης στην Ελλάδα δύσκολα θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς έναν διαρθρωτικό μετασχηματισμό του παραγωγικού υποδείγματος της ελληνικής οικονομίας. Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η αύξηση της παραγωγικής και της πλήρους απασχόλησης βρίσκονται στον πυρήνα του ΣΑΑ 8 της Ατζέντας 2030 των ΗΕ.

Το ποσοστό ανεργίας εξακολουθεί να είναι ο επίσημος δείκτης που αποτυπώνει το

έλλειμμα πλήρους απασχόλησης. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικά στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψη, καθώς αλλαγές στο ποσοστό ανεργίας μπορούν να συνδέονται με μεταβολές στο εργατικό δυναμικό, στη μετανάστευση και στον αριθμό των αποθαρρημένων μακροχρόνια ανέργων που δεν αναζητούν πλέον εργασία. Επίσης, εργαζόμενοι που βρίσκονται σε καθεστώς αναστολής της σύμβασης εργασίας τους, όπως στην τρέχουσα περίοδο της υγειονομικής κρίσης, δεν συμπεριλαμβάνονται στην επίσημη εκτίμηση του ποσοστού ανεργίας, παρά το γεγονός ότι δεν εργάζονται. Κατά συνέπεια, αν κοιτάξει κανείς την ανεργία από μόνη της, είναι εύκολο είτε να υποεκτιμήσει είτε να υπερεκτιμήσει το πραγματικό έλλειμμα απασχόλησης, τα μεγάλα ελλείμματα στην ποιότητα της εργασίας, καθώς και τις σημαντικές διαφορές μεταξύ δημογραφικών ομάδων.

Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι η ανεργία αποτυπώνει την έλλειψη εργασίας μόνο για άτομα που καταγράφονται στο εργατικό δυναμικό. Αυτό περιορίζει την ανάλυση όσον αφορά την εκτίμηση της κατάστασης των ατόμων που βρίσκονται εκτός του εργατικού δυναμικού. Συνεπώς, υποεκτιμάται η πραγματική δυνατότητα της οικονομίας να δημιουργήσει θέσεις εργασίας. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται κυρίως οι νέοι και τα άτομα με αναπηρία, που μπορεί εύκολα να αποθαρρυνθούν από την αναζήτηση εργασίας εάν, για παράδειγμα, αντιμετωπίζουν διακρίσεις κατά την πρόσβαση στην απασχόληση ή εξαιτίας πολύ χαμηλής αμοιβής (ILO, 2019). Στο Διάγραμμα 4.1 παρουσιάζονται εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας για την περίοδο μεταξύ του α΄ τριμήνου του 2008 και του β΄ τριμήνου του 2020 που, εκτός του επίσημου ποσοστού ανεργίας, συμπεριλαμβάνουν τους υποαπασχολούμενους, τους αποθαρρημένους ανέργους και το λοιπό πρόσθετο εργατικό δυναμικό. Παρατηρούμε ότι για όλη την εξεταζόμενη περίοδο υπάρχει σαφής απόκλιση μεταξύ του επίσημου ποσοστού ανεργίας και των εναλλακτικών εκτιμήσεων. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι το β΄ τρίμηνο του 2020 το επίσημο ποσοστό ανεργίας ήταν ίσο με 16%, ενώ, συνυπολογίζοντας και τις προαναφερόμενες κατηγορίες του αναξιοποίητου εργατικού δυναμικού, η συνολική εκτίμηση αυξάνεται στο 24,4%, με το ποσοστό των αποθαρρημένων ανέργων να είναι στο 2,7%.

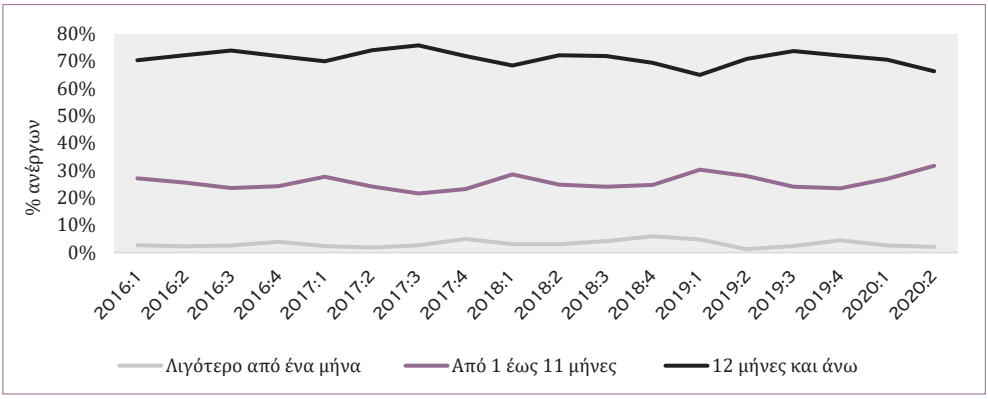
Διάγραμμα 4.1: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας (2008:1-2020:2)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η μακροχρόνια ανεργία εξακολουθεί να αποτελεί ένα βασικό δομικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αγοράς εργασίας με το ποσοστό της να ανέρχεται το β΄ τρίμηνο του 2020 στο 66,2% του συνόλου της ανεργίας (βλ. Διάγραμμα 4.2), όταν την ίδια περίοδο του 2016 αντιστοιχούσε στο 72,2%. Αντίστροφη είναι η πορεία της βραχυχρόνιας ανεργίας, η οποία από 25,6% το β΄ τρίμηνο του 2016 αυξήθηκε στο 31,7% την ίδια περίοδο το 2020.

Διάγραμμα 4.2: Διάρκεια ανεργίας (2016:01-2020:2)

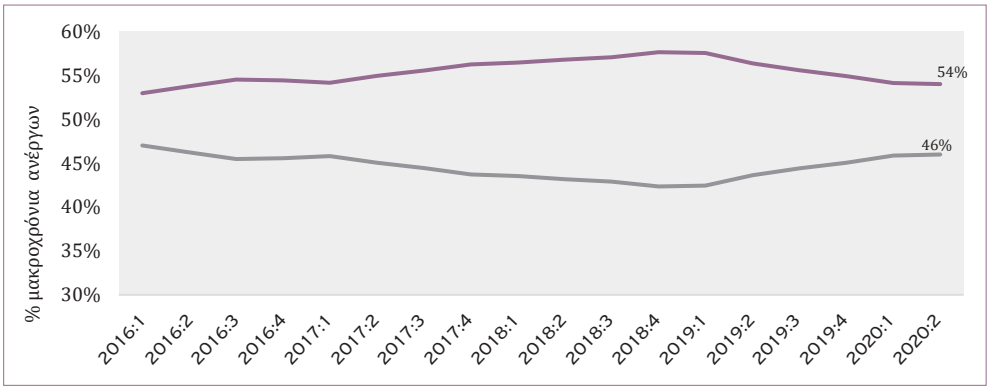

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η κατάσταση αυτή σχετικά με την εξέλιξη των μακροχρόνια ανέργων αναδεικνύει τον υψηλό κίνδυνο φτωχοποίησής τους. Ο κίνδυνος αυτός είναι ακόμα μεγαλύτερος για τις γυναίκες, οι οποίες αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό τόσο στην κατηγορία των μακροχρόνια ανέργων όσο και στο σύνολο των ανέργων (βλ. Διάγραμμα 4.3). Ενδεικτικά, το β΄ τρίμηνο του 2020 το 54% των μακροχρόνια ανέργων ήταν γυναίκες, αν και το ποσοστό αυτό είναι βελτιωμένο σε σχέση με το υψηλότερο ποσοστό της εξεταζόμενης περιόδου που σημειώθηκε το δ΄ τρίμηνο του 2018 και ήταν 57,6%.

Η ανεργία στους νέους εξακολουθεί και είναι υψηλή (Διάγραμμα 4.4), παρά το γεγονός ότι έχει σημειωθεί σημαντική αποκλιμάκωσή της τα τελευταία χρόνια. Ειδικότερα, η ανεργία των νέων από 58,3% το 2014 μειώθηκε σε 35,2% το 2019. Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι οι θέσεις απασχόλησης των νέων είναι σε μεγάλο βαθμό εποχικές, και επομένως ιδιαίτερα επισφαλείς.

Διάγραμμα 4.3: Μακροχρόνια ανεργία σε γυναίκες και άντρες (2016:1-2020:2)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Διάγραμμα 4.4: Ανεργία νέων 15-24 χρονών στην Ελλάδα (2008-2019)

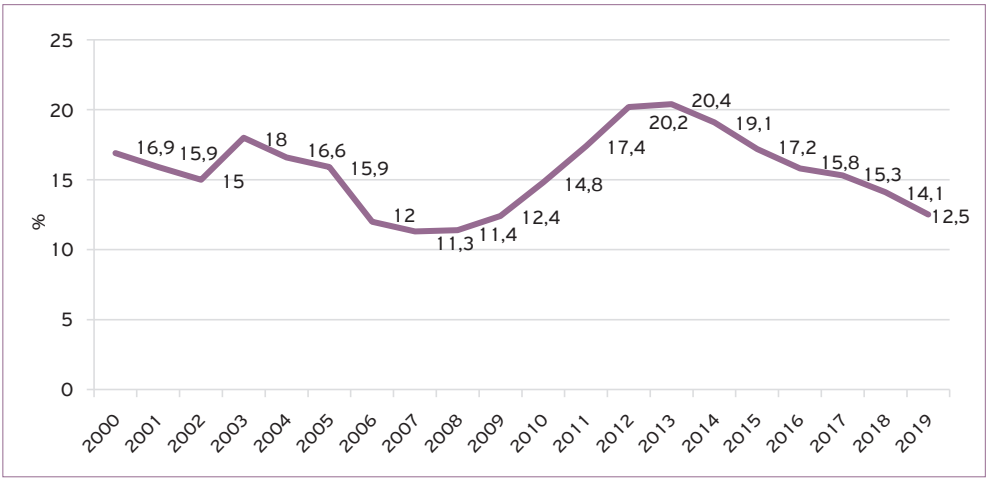

Πηγή: Eurostat

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει επίσης και το ποσοστό των νέων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης (NEET). Οι νέοι που ανήκουν σε αυτήν την

κατηγορία δεν μπορούν να αποκτήσουν δεξιότητες που εκτιμώνται στην αγορά εργασίας, γεγονός που μειώνει τις μελλοντικές τους πιθανότητες να βρουν απασχόληση και, μακροπρόθεσμα, υπονομεύει την αναπτυξιακή βιωσιμότητα μιας οικονομίας. Στο Διάγραμμα 4.5 παρατηρούμε ότι το ποσοστό των νέων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης από 16,9% του συνόλου των νέων το 2000 αυξήθηκε στο υψηλότερο επίπεδο (20,4%) το 2014 για να πέσει στο 12,5% το 2019. Το ποσοστό αυτό είναι υψηλό και αποτυπώνει αφενός το πρόβλημα των θέσεων εργασίας και αφετέρου το έλλειμμα αποτελεσματικών ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης.

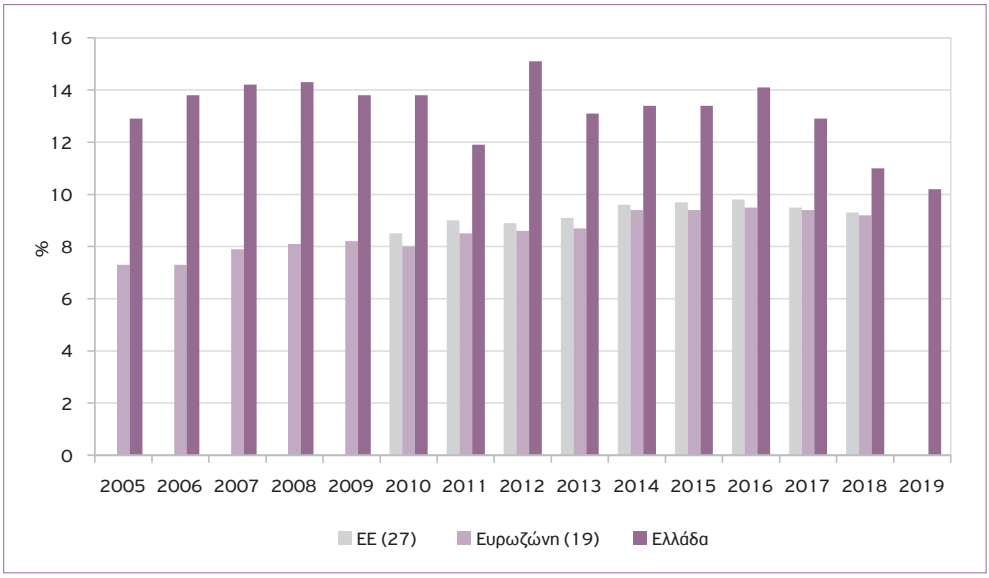
Διάγραμμα 4.5: Το ποσοστό των νέων που βρίσκονται εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης και κατάρτισης (NEET) (Ελλάδα, 2000-2019)

Πηγή: Eurostat

Σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται και στο επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων. Η μείωση των μισθολογικών απολαβών έχει οδηγήσει ένα μεγάλο ποσοστό των απασχολούμενων σε κίνδυνο φτώχειας και σε κοινωνικό αποκλεισμό. Ειδικότερα, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.6, το 2005 το 12,9% των απασχολουμένων 18 ετών και άνω βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας, ενώ το ποσοστό αυξήθηκε τα επόμενα τρία έτη φτάνοντας το 2009 στο 14,3%. Μετά την ελληνική κρίση χρέους το 2010 το ποσοστό των απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας αυξήθηκε από 11,9% το 2011 σε 15,1% το 2019.

Διάγραμμα 4.6: Ποσοστό απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας (2005-2019)

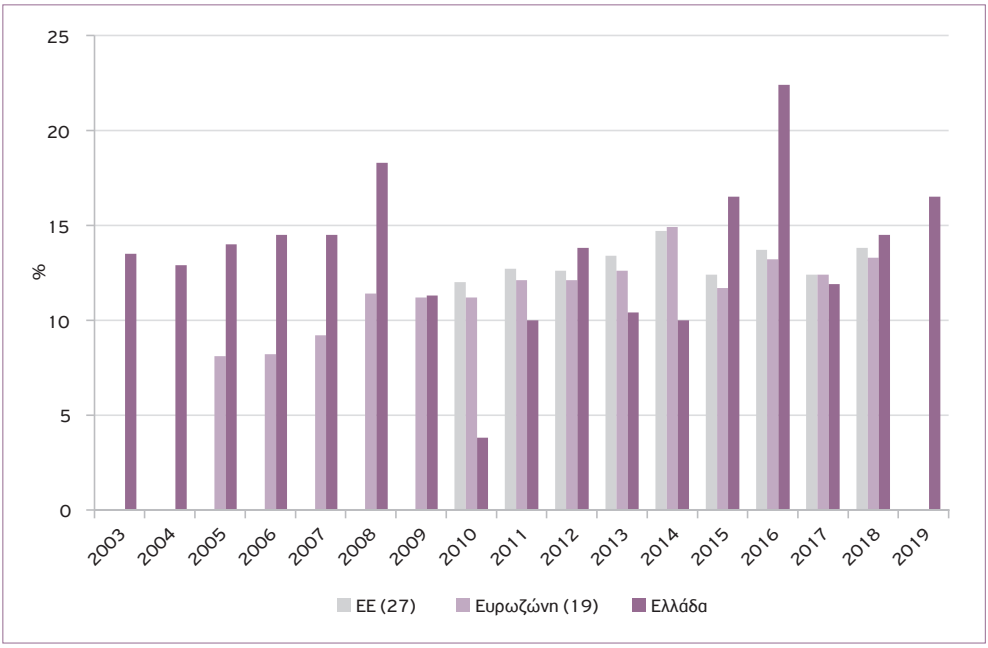
Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Το ποσοστό αφορά το σύνολο των ενήλικων απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το ποσοστό των Ελλήνων απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας ήταν αρκετά υψηλότερο καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο από τα αντίστοιχα ποσοστά τόσο στην Ευρωζώνη-19 όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση-27 (στο εξής ΕΕ-27). Ειδικότερα, την περίοδο 2005-2012 το ποσοστό των απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας στην Ευρωζώνη-19 ήταν 7,9%, ενώ το διάστημα 2013-2018 αυξήθηκε στο 9,2%. Παράλληλα, στο 9,2% κυμάνθηκε και το ποσοστό των απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας και στην ΕΕ-27 την περίοδο 2010-2018.

Το ποσοστό των απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας διαφοροποιείται αρκετά ανά φύλο αλλά και ανά ηλικιακή ομάδα. Ειδικότερα, όπως φαίνεται από το Διάγραμμα 4.7, το ποσοστό των νεαρών απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-24 ετών που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-64 ετών την περίοδο 2003-2019.

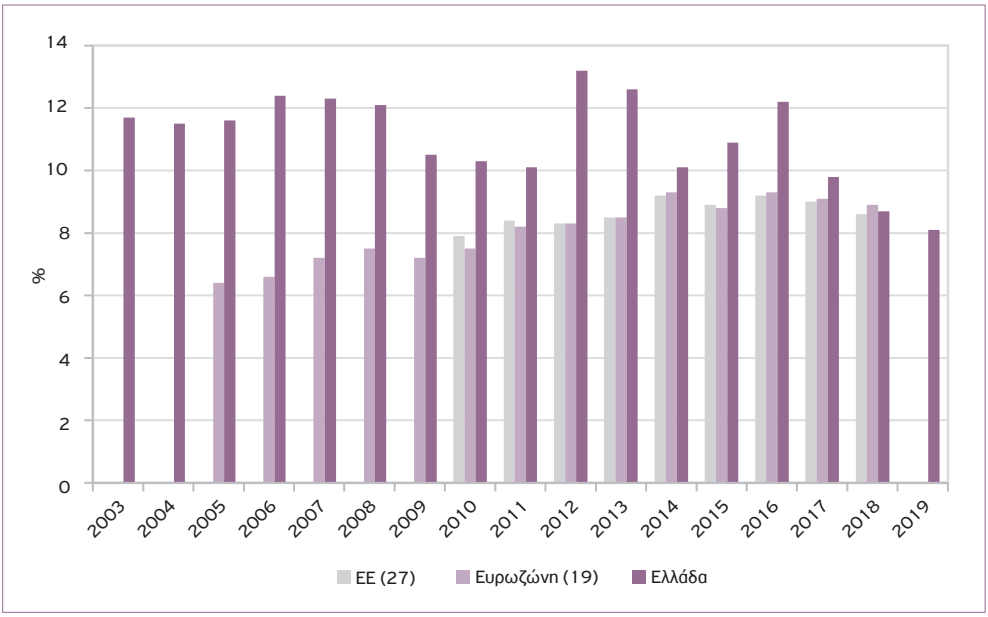
Διάγραμμα 4.7: Ποσοστό απασχολούμενων γυναικών ηλικιακής ομάδας 18-24 ετών σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat

Την ίδια περίοδο το ποσοστό των απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-24 ετών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ήταν 12,8%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο των απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-64 ετών ήταν 11,5% (βλ. Διάγραμμα 4.8). Πρέπει να σημειωθεί ότι η κρίση χρέους του 2010 και προφανώς η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης φαίνεται πως αύξησαν σημαντικά τον κίνδυνο φτώχειας στην ηλικιακή κατηγορία των απασχολούμενων γυναικών 18-24 ετών, καθώς το ποσοστό αυξήθηκε το 2017 στο 22,4%. Την ίδια χρονιά σε κίνδυνο φτώχειας βρέθηκε μόλις το 9,8% των απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-64 ετών. Το 2019 το ποσοστό των απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-24 ετών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ήταν 16,5%, διπλάσιο από το ποσοστό των γυναικών ηλικίας 18-64 ετών.

Διάγραμμα 4.8: Ποσοστό απασχολούμενων γυναικών ηλικιακής ομάδας 18-64 ετών σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

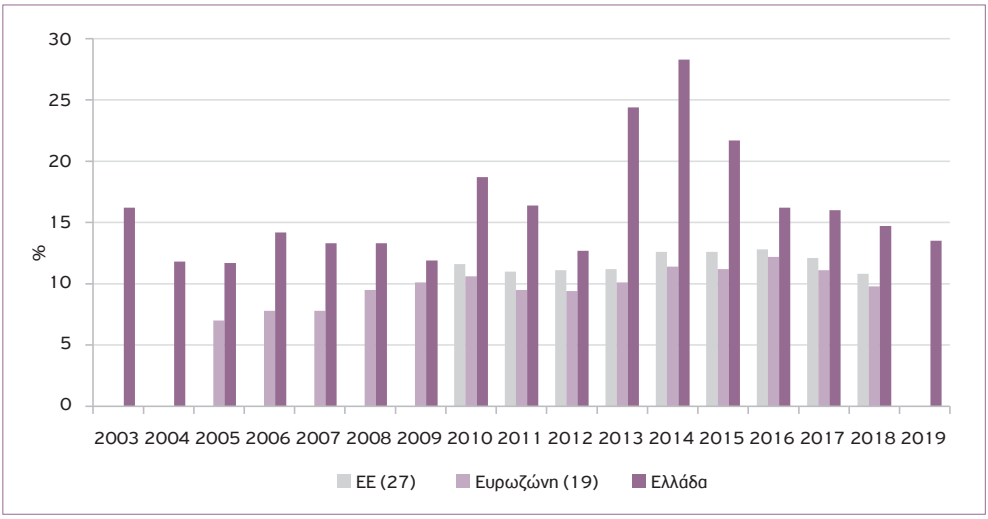

Πηγή: Eurostat

Συγκριτικά με την Ευρωζώνη-19 την περίοδο 2005-2010 το εν λόγω ποσοστό για τις απασχολούμενες γυναίκες ηλικίας 18-24 ετών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ήταν 9,8%, χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό στην Ελλάδα. Μετά την ευρωπαϊκή κρίση χρέους το 2010 παρατηρείται αύξηση που φτάνει το 2018 στο 13,3%. Το εν λόγω ποσοστό ήταν χαμηλότερο στην ΕΕ-27, αφού για την περίοδο 2011-2018 μόλις το 8,6% των απασχολούμενων γυναικών ηλικίας 18-24 ετών βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας. Εξίσου χαμηλά είναι τα ποσοστά των απασχολούμενων γυναικών σε κίνδυνο φτώχειας και για την ηλικιακή ομάδα 18-64 ετών.

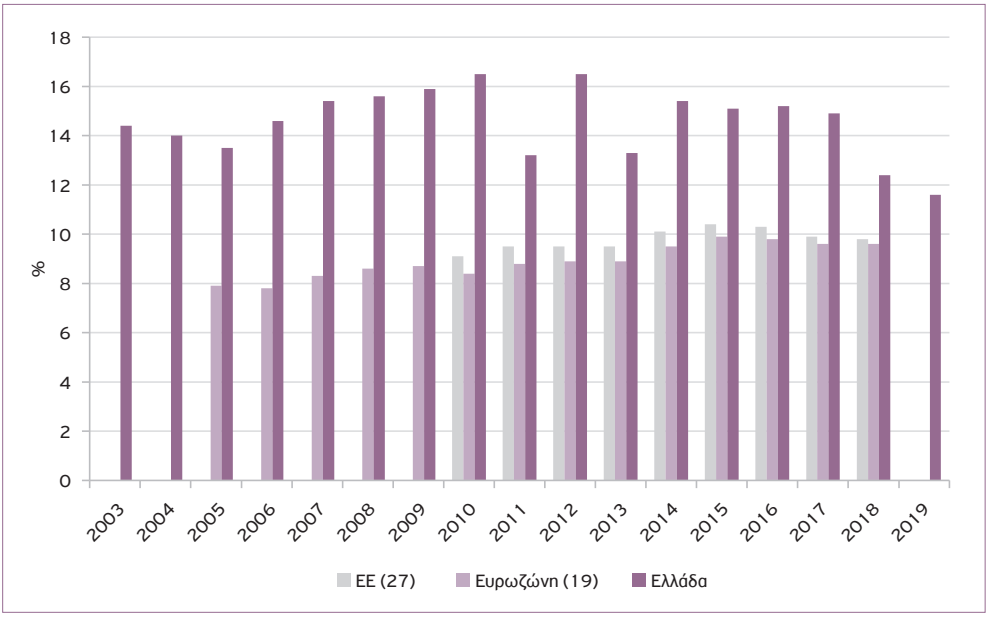
Σε αντίθεση με τις γυναίκες, όπως φαίνεται στα Διαγράμματα 4.9 και 4.10, το ποσοστό των απασχολούμενων ανδρών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας ήταν για την περίοδο 2003-2010 στο 14,9% για την ηλιακή ομάδα 18-64 ετών, ενώ για την ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών το αντίστοιχο ποσοστό ήταν στο 13,8%. Μετά την κρίση χρέους το ποσοστό των απασχολούμενων ανδρών της ηλικιακής ομάδας 18-24 ετών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας αυξήθηκε σημαντικά, φτάνοντας το 2013 στο 24,4% και το 2014 στο 28,3%, ενώ για την ηλιακή ομάδα 18-64 ετών τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 13,2% και 15,4%.

Διάγραμμα 4.9: Ποσοστό απασχολούμενων ανδρών ηλικιακής ομάδας 18-24 ετών σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat

Διάγραμμα 4.10: Ποσοστό απασχολούμενων ανδρών ηλικιακής ομάδας 18-64 ετών σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

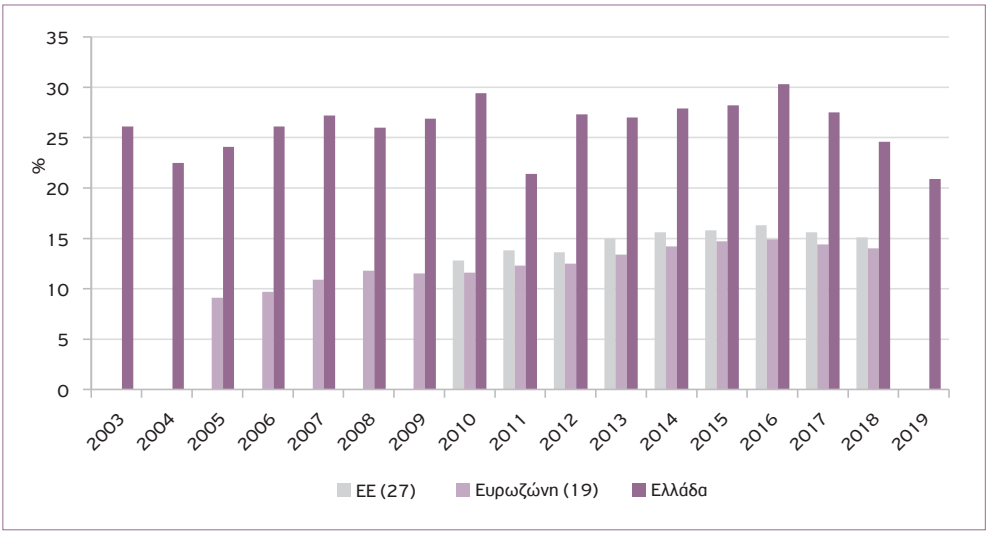
Το εν λόγω ποσοστό μειώθηκε σταδιακά και στις δύο ηλικιακές ομάδες μετά το 2014.[15] Το 2019 σε κίνδυνο φτώχειας βρέθηκε το 13,5% των απασχολούμενων ανδρών της ηλικιακής ομάδας 18-24 ετών και το 11,6% της ηλικιακής ομάδας 18-64 ετών. Όπως και στις γυναίκες, τα ποσοστά των απασχολούμενων ανδρών που βρίσκονταν σε κίνδυνο φτώχειας και στις δύο υπό εξέταση ηλικιακές ομάδες ήταν χαμηλότερα τόσο στην Ευρωζώνη-19 όσο και στην ΕΕ-27. Ειδικότερα, στην ΕΕ-27 την περίοδο 2010-2018 σε κίνδυνο φτώχειας βρέθηκε το 11,7% των απασχολούμενων ανδρών της ηλικιακής ομάδας 18-24 ετών και το 9,7% της ηλικιακής ομάδας 18-64 ετών. Αντίστοιχα χαμηλά, σε σχέση με τα ελληνικά, ήταν τα ποσοστά και για την Ευρωζώνη-19, καθώς για την περίοδο 2005-2010 το 8,8% των απασχολούμενων ανδρών

15. Οι Ziomas et al. (2019) ισχυρίζονται ότι η μείωση δεν είναι πραγματική, αλλά μάλλον συνέπεια της πτώσης του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος, που μείωσε το εισοδηματικό όριο της φτώχειας.

ηλικίας 18-24 ετών και το 8,2% ηλικίας 18-64 ετών βρέθηκαν σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Τα ποσοστά ήταν 10,7% και 9,3% αντίστοιχα για την περίοδο 2011-2018.

Ο κίνδυνος εργασιακής φτώχειας διαφοροποιείται σημαντικά και ανά τύπο εργασίας. Στα Διαγράμματα 4.11 και 4.12 παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα την περίοδο 2003-2010, βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας το 26% των εργαζομένων μερικής απασχόλησης έναντι του 12,4% των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης.

Διάγραμμα 4.11: Ποσοστό μερικώς απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

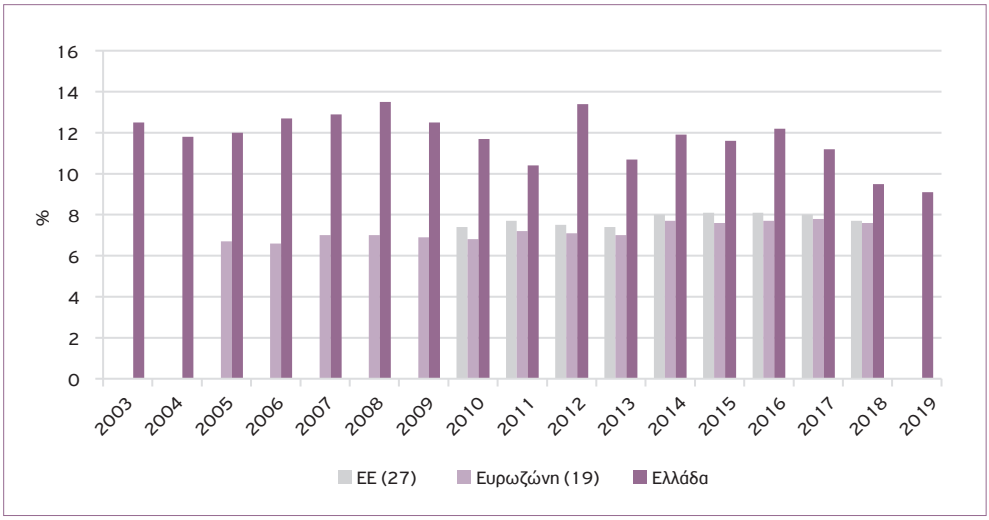

Πηγή: Eurostat (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Την περίοδο 2011-2019, το ποσοστό για τους εργαζόμενους πλήρους απασχόλησης μειώθηκε στο 11,1%, ενώ το ποσοστό των απασχολουμένων μερικής απασχόλησης σε κίνδυνο φτώχειας παρέμεινε σταθερό (26,1%). Πολύ χαμηλότερα ήταν τα σχετικά ποσοστά στην ΕΕ-27 και στην Ευρωζώνη-19. Ειδικότερα, την περίοδο 2005-2010 στην Ευρωζώνη-19 βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας μόλις το 6,8% των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης και το 10,7% των εργαζομένων μερικής απασχόλησης, ενώ την περίοδο 2011-2018 τα ποσοστά διαμορφώθηκαν στο 7,4% και 13,8% αντίστοιχα.

Διάγραμμα 4.12: Ποσοστό πλήρως απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

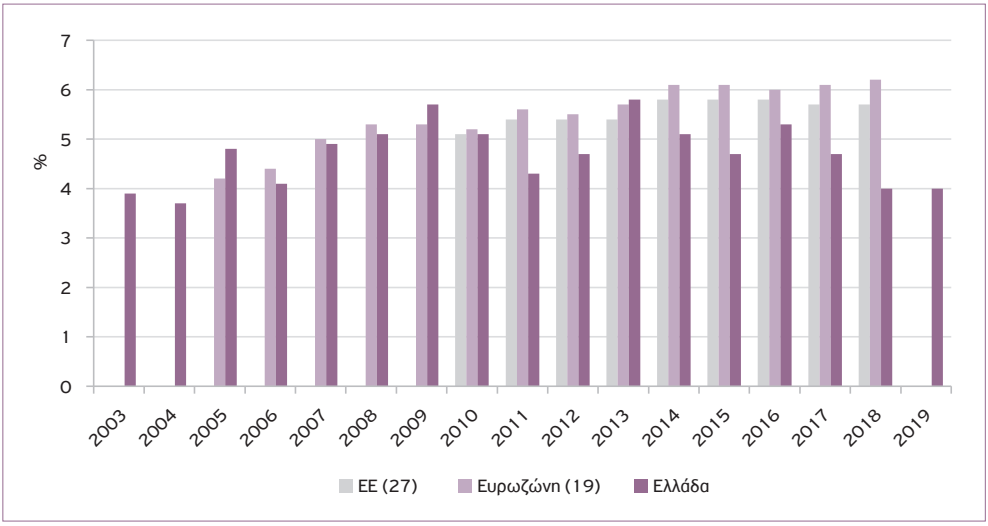
Πηγή: Eurostat (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Στην ΕΕ-27, αν και συγκριτικά με την Ελλάδα τα εν λόγω ποσοστά είναι χαμηλότερα, εντούτοις για την περίοδο 2010-2018 το ποσοστό των εργαζομένων μερικής απασχόλησης που βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας ήταν 14,8%, το διπλάσιο από το ποσοστό των εργαζομένων πλήρους απασχόλησης (7,7%).

Σημαντική διαφοροποίηση στα ποσοστά της εργασιακής φτώχειας παρατηρείται και ανά τύπο εργασιακής σύμβασης με το ποσοστό των εργαζομένων με σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού να είναι αρκετά υψηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των εργαζομένων με σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου. Όπως παρατηρούμε στα Διαγράμματα 4.13 και 4.14, στην Ελλάδα βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας την περίοδο 2003-2010 το 4,6% των εργαζομένων με μόνιμη εργασία, ενώ πάνω από τριπλάσιο ήταν το σχετικό ποσοστό των εργαζομένων με σύμβαση ορισμένου χρόνου (15,8%).

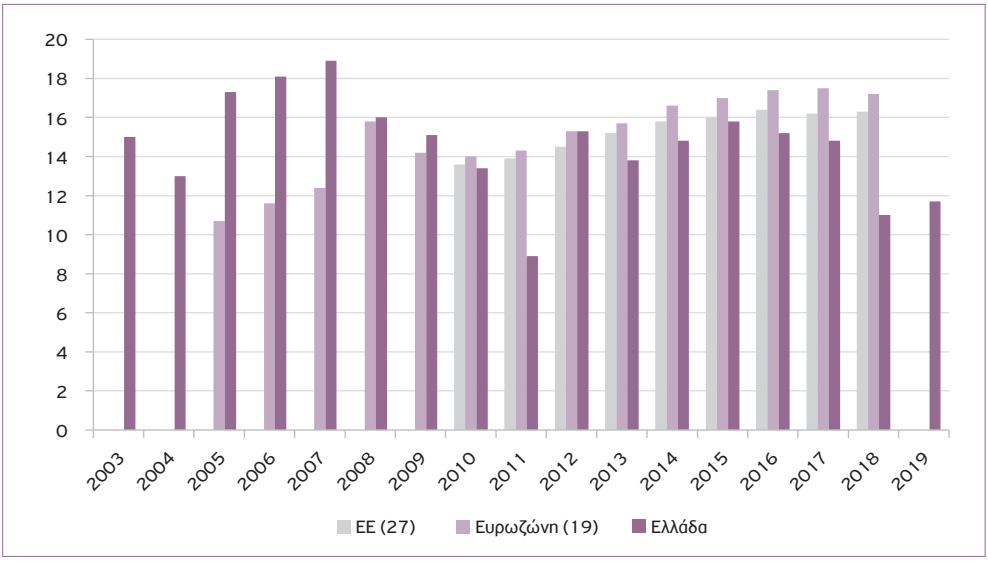
Διάγραμμα 4.13: Ποσοστό απασχολουμένων με σύμβαση εργασίας αορίστου χρόνου σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Διάγραμμα 4.14: Ποσοστό απασχολουμένων με σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου σε κίνδυνο φτώχειας (2003-2019)

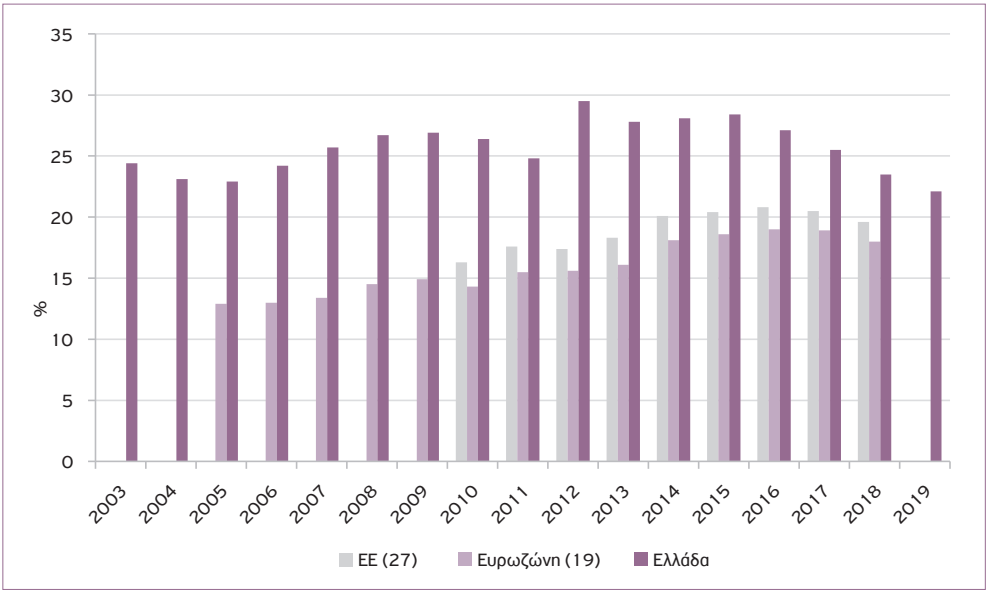
Πηγή: Eurostat (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Μεταξύ 2011-2019, το ποσοστό του κινδύνου φτώχειας για τους εργαζομένους ορισμένου χρόνου μειώθηκε στο 13,4%, ενώ σταθερό παρέμεινε το ποσοστό των εργαζομένων με μόνιμη εργασία (4,7%). Στην Ευρωζώνη-19 την περίοδο 2005-2010 σε εργασιακή φτώχεια βρέθηκε το 13,1% των απασχολουμένων με σύμβαση ορισμένου χρόνου, ενώ μετά την ευρωπαϊκή κρίση χρέους το ποσοστό αυξήθηκε κατά 3,2 ποσοστιαίες μονάδες στο 16,3%. Για τους μόνιμους απασχολουμένους το ποσοστό ήταν 5,4% κατά μέσο όρο για την περίοδο 2005-2018. Ίδιο ήταν και το ποσοστό (5,5%) και για τους εργαζομένους με συμβάσεις εργασίας αορίστου στην ΕΕ-27 την περίοδο 2010-2018, ενώ για τους εργαζομένους με συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου το ποσοστό διαμορφώθηκε στο 15,3%.

Τα ποσοστά του κινδύνου εργασιακής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού διαφοροποιούνται σημαντικά και ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια) των εργαζομένων (βλ. Διαγράμματα 4.15, 4.16 και 4.17).

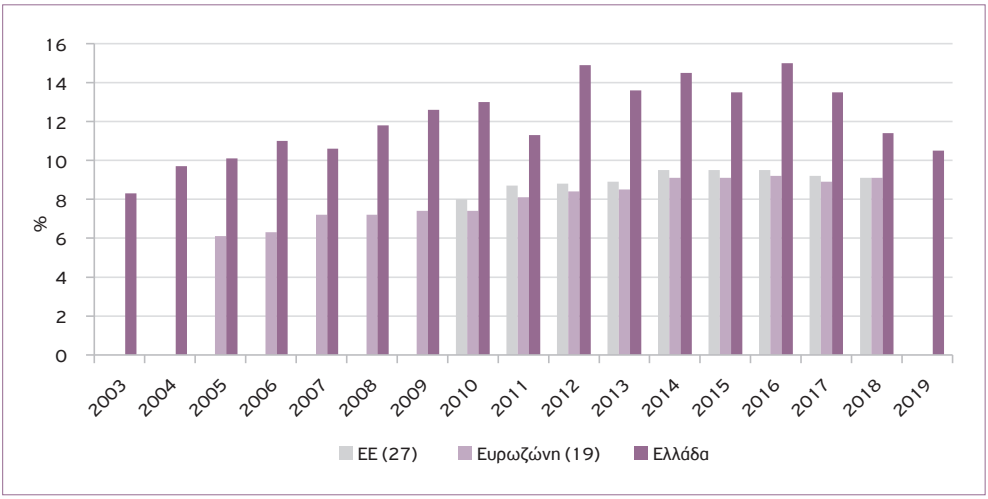
Διάγραμμα 4.15: Ποσοστό απασχολουμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

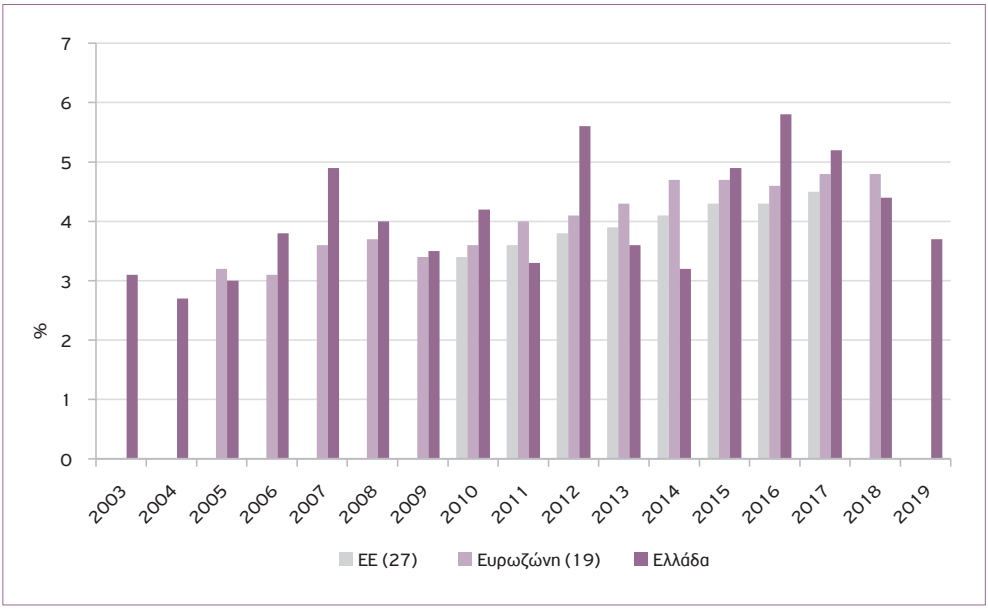
Διάγραμμα 4.16: Ποσοστό απασχολουμένων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Διάγραμμα 4.17: Ποσοστό απασχολουμένων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat 2020

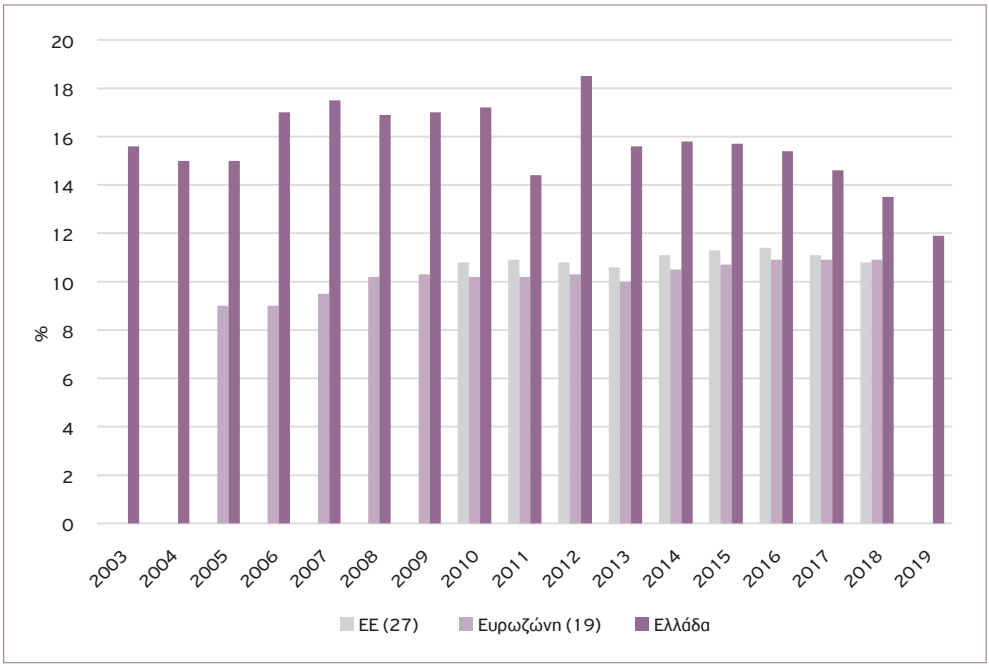
Σημείωση: Τα στοιχεία για τους απασχολουμένους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ΕΕ-27 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2010-2017 και για την Ευρωζώνη-19 για την περίοδο 2005-2018.

Παρατηρούμε ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρωζώνη-19 και στην ΕΕ-27, τα ποσοστά των απασχολουμένων σε κίνδυνο φτώχειας φθίνουν όσο βελτιώνεται το εκπαιδευτικό τους επίπεδο. Ειδικότερα στην Ελλάδα, για την περίοδο 2005-2010 σε κίνδυνο φτώχειας βρέθηκε το 25% των απασχολουμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 10% της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και το 3,6% της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Σχετική αύξηση σε όλα τα εν λόγω ποσοστά σημειώθηκε την περίοδο 2011-2019 με το ποσοστό των απασχολουμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε κίνδυνο φτώχειας να φτάνει το 26,1%. Στην Ευρωζώνη-19 το 13,8% των απασχολουμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αντιμετώπισε κίνδυνο φτώχειας την περίοδο 2005-2010. Την περίοδο 2011-2019 το ποσοστό των απασχολουμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε κίνδυνο φτώχειας αυξήθηκε φτάνοντας το 17,7%, ενώ για την ίδια περίοδο το ποσοστό των απασχολουμένων δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας ήταν πολύ χαμηλότερο (9,1% και 4,5% αντίστοιχα). Στην ΕΕ-27 την περίοδο 2010-2018 βρέθηκε σε κίνδυνο φτώχειας σχεδόν το 20%

των απασχολουμένων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και μόλις το 3,9% των απασχολουμένων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Παράλληλα, το πρόβλημα της εργασιακής φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ακόμα πιο έντονο στα νοικοκυριά με εξαρτώμενα μέλη, δηλαδή σε οικογένειες κυρίως με ανήλικα παιδιά. Όπως φαίνεται και από τα Διαγράμματα 4.18 και 4.19, την περίοδο 2003-2010 βρέθηκε σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας το 16,4% των νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά, ενώ την περίοδο 2011-2019 το εν λόγω ποσοστό μειώθηκε κατά 1 ποσοστιαία μονάδα.

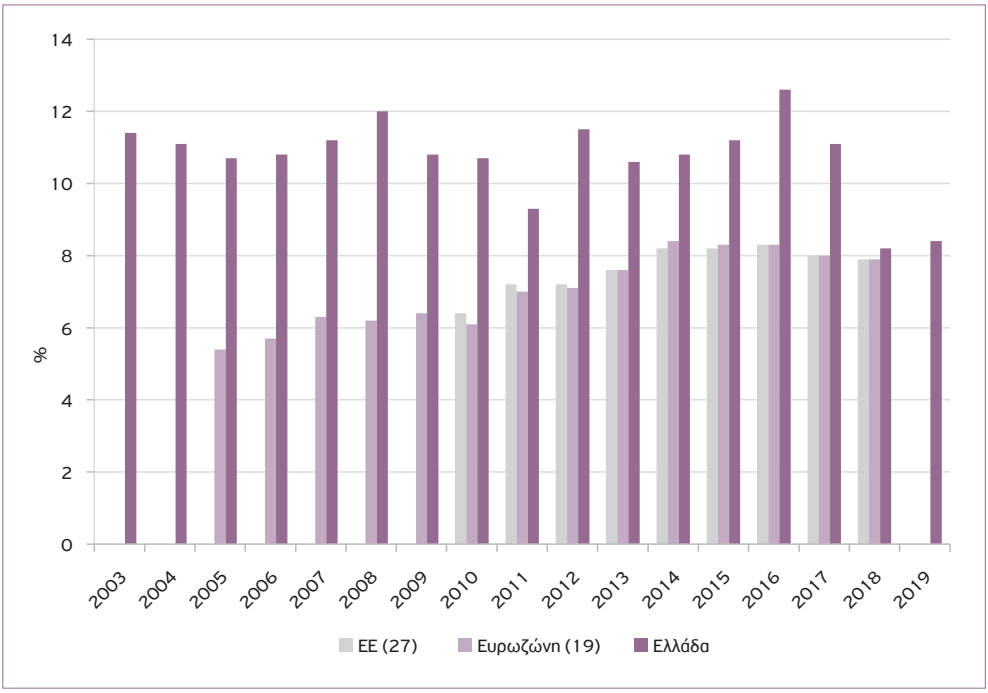
Διάγραμμα 4.18: Ποσοστό νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας (2003-2019)

Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Διάγραμμα 4.19: Ποσοστό νοικοκυριών χωρίς εξαρτώμενα παιδιά σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας (2003-2019)

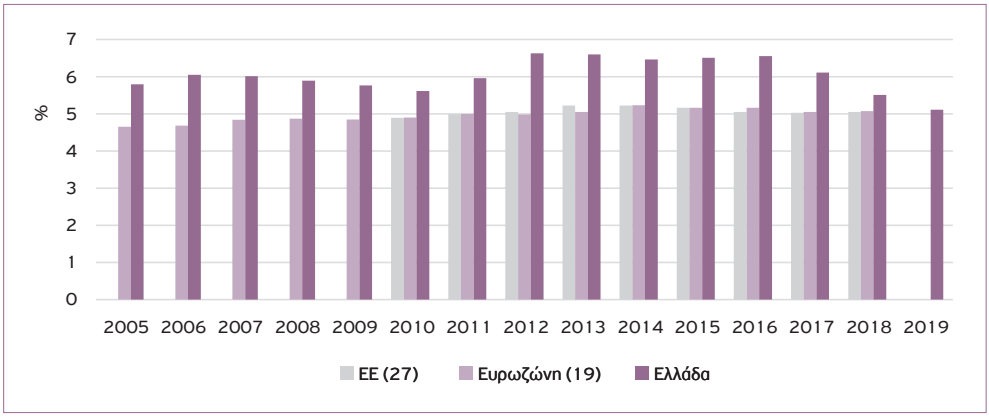
Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Τα στοιχεία για την Ευρωζώνη-19 είναι διαθέσιμα για την περίοδο 2005-2018 και για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2010-2018.

Από την άλλη πλευρά τα ποσοστά είναι χαμηλότερα για τα νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα παιδιά, 11% για την περίοδο 2003-2010 και 10,4% για την περίοδο 2011-2019. Στην Ευρωζώνη-19 το ποσοστό των νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας την περίοδο 2005-2018 ήταν σχεδόν 10%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα νοικοκυριά χωρίς εξαρτώμενα μέλη την ίδια περίοδο ήταν 7%. Αντίστοιχα και στην ΕΕ-27, την περίοδο 2010-2018 σε κίνδυνο εργασιακής φτώχειας βρέθηκε το 10,9% των νοικοκυριών με εξαρτώμενα παιδιά και το 7,6% των νοικοκυριών χωρίς εξαρτώμενα παιδιά.

Τα υψηλότερα ποσοστά εργασιακής φτώχειας στην Ελλάδα καθώς και, όπως δείχνουμε παρακάτω, η αυξημένη ανισοκατανομή του εισοδήματος συγκριτικά με την Ευρωζώνη-19 και την ΕΕ-27 επιτάσσουν την αναγκαιότητα επαναδιορισμού των προτεραιοτήτων του μοντέλου οικονομικής διαχείρισης της χώρας και αναδόμησης του μοντέλου ανάπτυξης. Το Διάγραμμα 4.20 παρουσιάζει τον δείκτη S80/S20, δηλαδή την κατανομή του εισοδήματος σε πεντημόρια, που μετρά τη σχετική ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος συγκρίνοντας το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα που κατέχει το 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών με αυτό που κατέχει το 20% των φτωχότερων νοικοκυριών.

Διάγραμμα 4.20: Δείκτης κατανομής του εισοδήματος S80/S20 σε πεντημόρια εισοδήματος[16] (Ελλάδα, 2005-2019)

Πηγή: Eurostat Income and Living Conditions (2020)

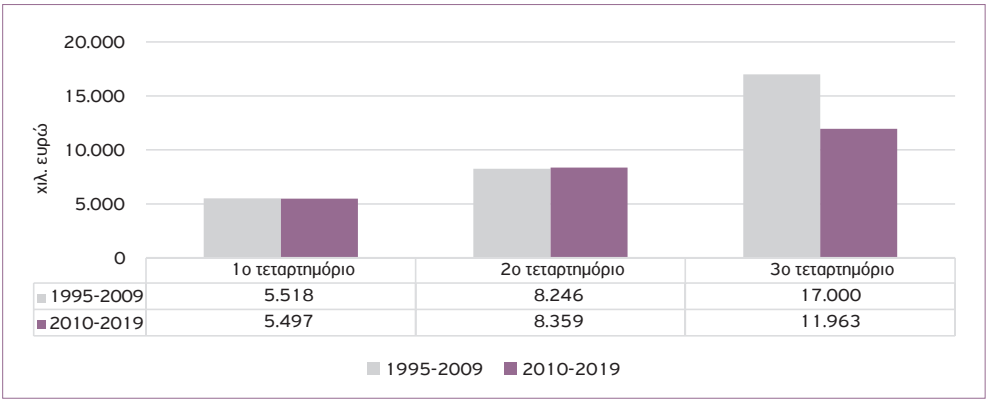
16. Ο λόγος S80/S20 σε πεντημόρια εισοδήματος μετρά τη σχετική ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος συγκρίνοντας το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα που κατέχει το 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών με αυτό που κατέχει το 20% των φτωχότερων νοικοκυριών. Υψηλότερος δείκτης S80/S20 ισοδυναμεί με μεγαλύτερη εισοδηματική ανισότητα, ενώ χαμηλότερος δείκτης ισοδυναμεί με μικρότερη ανισότητα. Για παράδειγμα, εάν ο λόγος S80/S20 ισούται με 5, το ετήσιο εισόδημα του 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών είναι πενταπλάσιο από το αντίστοιχο εισόδημα του 20% των φτωχότερων νοικοκυριών. Όταν ο λόγος S80/S20 ισούται με 1, υπάρχει τέλεια εισοδηματική ισότητα, δηλαδή όλα τα νοικοκυριά έχουν το ίδιο ετήσιο εισόδημα.

Παρατηρούμε ότι το 20% των πιο πλούσιων Ελλήνων είχε την περίοδο 2005-2010 εισόδημα 5,8 φορές υψηλότερο από το αντίστοιχο 20% με το πιο χαμηλό εισόδημα. Η εισοδηματική ψαλίδα διευρύνθηκε περαιτέρω μετά την κρίση χρέους, έτσι ώστε την περίοδο 2011-2016 το εισόδημα του 1ου πεντημόριου ήταν 6,5 φορές χαμηλότερο από το αντίστοιχο εισόδημα του 5ου πεντημόριου. Σχετική αποκλιμάκωση παρατηρήθηκε την περίοδο 2017-2019, κατά την οποία ο δείκτης κατανομής του εισοδήματος S80/S20 ήταν 5,5.

Χαμηλότερη ήταν η εισοδηματική διαφορά μεταξύ του 1ου και του 5ου πεντημόριου στην Ευρώπη. Το 20% των πλουσιότερων νοικοκυριών στην Ευρωζώνη-19 την περίοδο 2005-2010 ήταν 4,7 φορές πιο υψηλό από το εισόδημα του 1ου πεντημόριου, ενώ μικρή αύξηση (0,3 ποσοστιαίες μονάδες) στην εν λόγω διαφορά παρατηρήθηκε το διάστημα 2011-2018. Αντίστοιχα, στην ΕΕ-27 την περίοδο 2010-2018 το εισόδημα του 20% των νοικοκυριών με το χαμηλότερο εισόδημα ήταν κατά μέσο όρο 5 φορές πιο χαμηλό από το αντίστοιχο εισόδημα του 20% εκείνων με το υψηλότερο εισόδημα.

Το μέγεθος της εισοδηματικής ανισοκατανομής επιβεβαιώνεται και από την ανάλυση του ανώτατου ατομικού εισοδήματος σε τεταρτημόρια. Στο Διάγραμμα 4.21 παρατηρούμε ότι την περίοδο 1995-2009 το ανώτατο ατομικό εισόδημα του 25% των Ελλήνων με το χαμηλότερο εισόδημα ήταν κατά μέσο όρο 5.518 ευρώ, ενώ το αντίστοιχο εισόδημα για το 3ο τεταρτημόριο ήταν 17.000 ευρώ. Μεταξύ 2010-2019, το ανώτατο εισόδημα στο 1ο τεταρτημόριο παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο (5.497 ευρώ), ενώ το αντίστοιχο εισόδημα για το 3ο τεταρτημόριο ήταν 11.963 ευρώ, δηλαδή η εισοδηματική διαφορά μειώθηκε στις 6.466 ευρώ.

Διάγραμμα 4.21: Ανώτατο ατομικό εισόδημα ανά τεταρτημόριο (Ελλάδα, 1995-2019)

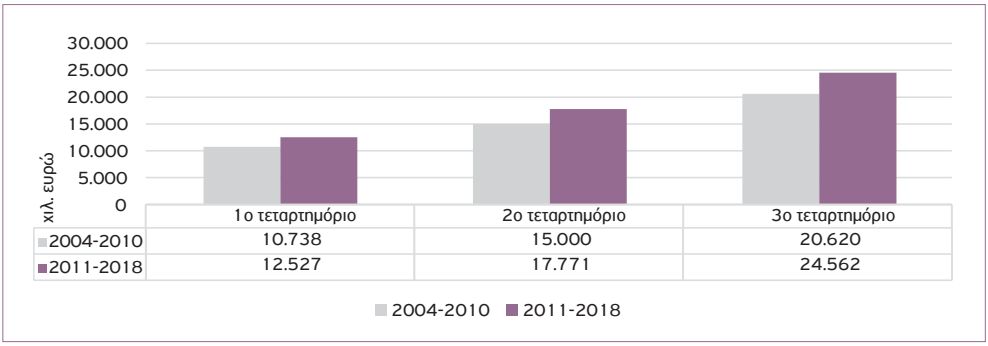

Πηγή: Eurostat Income and Living Conditions (2020)

Σημείωση: Τα δεδομένα δεν είναι διαθέσιμα για το 4ο τεταρτημόριο.

Στο Διάγραμμα 4.22 παρατηρούμε ότι στην Ευρωζώνη-19 τα ανώτατα εισοδήματα στο 1ο τεταρτημόριο είναι πολύ υψηλότερα των ελληνικών και στις δύο υπό εξέταση περιόδους: 10.738 ευρώ μεταξύ 2004-2010 και 12.527 ευρώ μεταξύ 2011-2018. Η εισοδηματική διαφορά μεταξύ του 1ου και του 3ου τεταρτημόριου ήταν και στην Ευρωζώνη-19 υψηλή, με το εισόδημα του 25% με το υψηλότερο εισόδημα να ανέρχεται στις 20.620 ευρώ την περίοδο 2004-2009 και στις 24.562 ευρώ την περίοδο 2010-2018. Αντίστοιχα στην ΕΕ-27 (Διάγραμμα 4.23), την περίοδο 2010-2018 το ανώτατο εισόδημα στο 1ο τεταρτημόριο ήταν 10.927 ευρώ, ενώ το εισόδημα στο 3ο τεταρτημόριο ήταν 21.259 ευρώ.

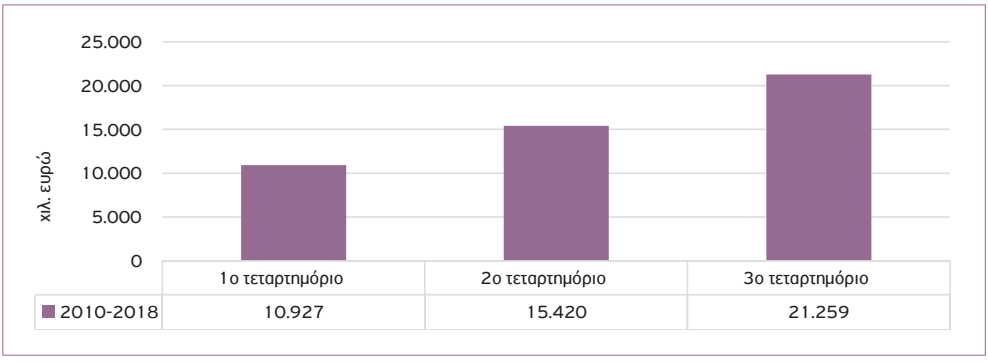
Διάγραμμα 4.22: Ανώτατο ατομικό εισόδημα ανά τεταρτημόριο (Ευρωζώνη-19, 2004-2018)

Πηγή: Eurostat Income and Living Conditions (2020).

Σημείωση: Τα δεδομένα δεν είναι διαθέσιμα για το 4ο τεταρτημόριο.

Διάγραμμα 4.23: Ανώτατο ατομικό εισόδημα ανά τεταρτημόριο (ΕΕ-27, 2010-2018)

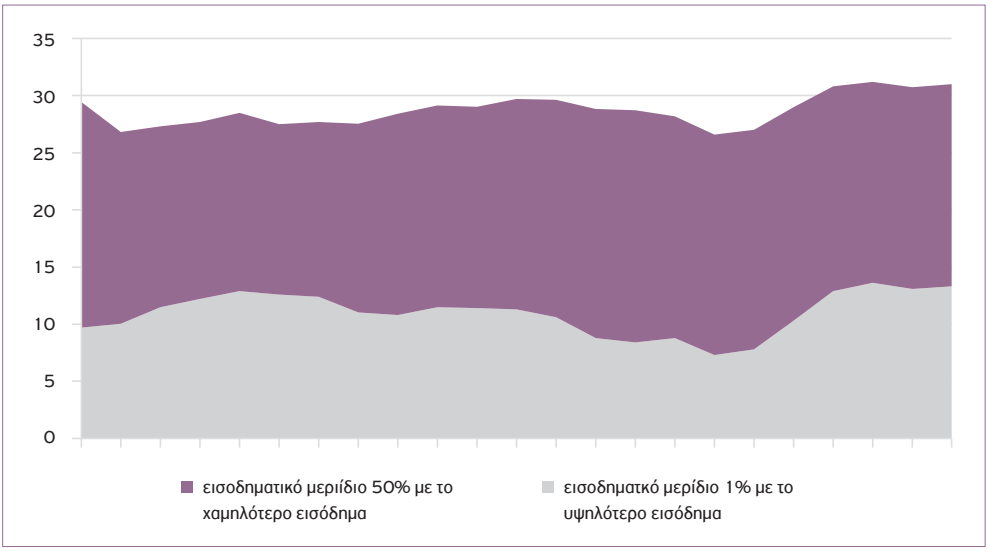
Πηγή: Eurostat Income and Living Conditions (2020)

Σημείωση: Τα δεδομένα δεν είναι διαθέσιμα για το 4ο τεταρτημόριο.

Η μεγάλη εισοδηματική ανισοκατανομή στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται και από τη συγκριτική ανάλυση των προ φόρων εισοδηματικών μεριδίων του 1% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα και του 50% του πληθυσμού με το χαμηλότερο εισόδημα. Παρατηρούμε στο Διάγραμμα 4.24 ότι την περίοδο 1995-2005 το εισοδηματικό μερίδιο του 50% των Ελλήνων με το χαμηλότερο εισόδημα ήταν μόλις 5,2 ποσοστιαίες

μονάδες υψηλότερο από το αντίστοιχο μερίδιο του 1% με το υψηλότερο εισόδημα. Την περίοδο 2007-2011 το εισοδηματικό μερίδιο του 1% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα εμφάνισε σημαντική μείωση (8,7% κατά μέσο όρο), ενώ το 50% του πληθυσμού με το χαμηλότερο εισόδημα έχασε μέρος του εισοδηματικού του μεριδίου τα πρώτα χρόνια μετά την κρίση χρέους (18,6% για την περίοδο 2010-2016). Το 2017 το εισοδηματικό μερίδιο του 1% με το υψηλότερο εισόδημα ήταν 13,3%, μόλις 4,3 ποσοστιαίες μονάδες από το αντίστοιχο μερίδιο του 50% με το χαμηλότερο εισόδημα.

Διάγραμμα 4.24: Προ φόρων εισοδηματικό μερίδιο Ελλάδα (1995-2017)

Πηγή: World Inequality Database (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα για το 2018 και το 2019.

Η υψηλότερη εισοδηματική ανισότητα στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται και από τον συντελεστή Gini. Παρατηρούμε στον Πίνακα 4.2 ότι μεταξύ 2000-2009 ο συντελεστής Gini ήταν 33,5%, ενώ στην Ευρωζώνη-19 την περίοδο 2005-2009 ήταν κατά 3,6 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερος. Μικρή αύξηση της ανισότητας στην Ελλάδα παρατηρείται την περίοδο 2011-2014, όπου ο συντελεστής Gini αυξήθηκε στο 34,1%, ενώ το 2019 μειώθηκε στο 31%. Ελάχιστα χαμηλότερος ήταν ο συντελεστής Gini (30,5%) την περίοδο 2010-2018 στην ΕΕ-27.

Πίνακας 4.2: Συντελεστής Gini του διαθέσιμου ισοδύναμου εισοδήματος[17] (2000-2019)

Έτος	Ελλάδα	Ευρωζώνη-19	ΕΕ-27
2000	33	:	:
2001	33	:	:
2002	:	:	:
2003	34,7	:	:
2004	33	:	:
2005	33,2	29,4	:
2006	34,3	29,4	:
2007	34,3	30	:
2008	33,4	30,5	:
2009	33,1	30,3	:
2010	32,9	30,3	30,2
2011	33,5	30,6	30,5
2012	34,3	30,5	30,4
2013	34,4	30,7	30,6
2014	34,5	31	30,9
2015	34,2	30,7	30,8
2016	34,3	30,7	30,6
2017	33,4	30,4	30,3
2018	32,3	30,6	30,4
2019	31	:	:

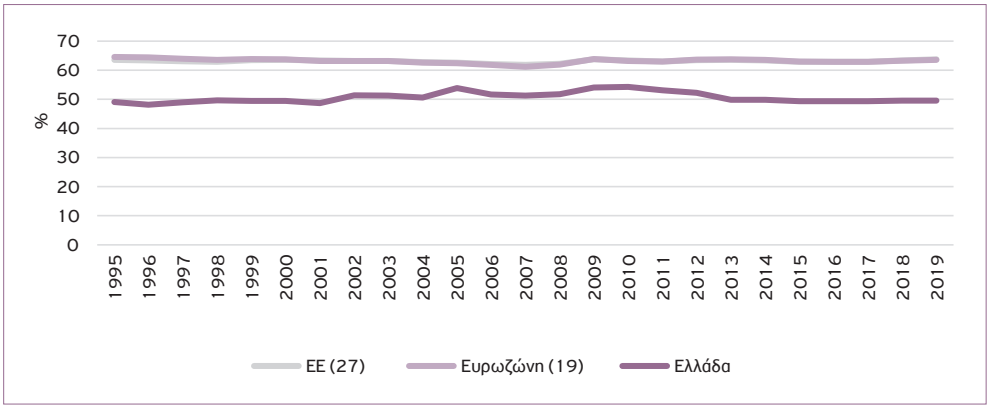
Πηγή: Eurostat Income and Living Conditions (2020)

Σημείωση: Τα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα για την Ελλάδα το 2002, για την ΕΕ-27 για την περίοδο 2000-2009 και το έτος 2019, ενώ για την Ευρωζώνη-19 για την περίοδο 2000-2004 και το έτος 2019.

17. Ο συντελεστής Gini είναι ο πλέον συνηθισμένος δείκτης μέτρησης της εισοδηματικής ανισότητας. Μετρά την κατανομή του εισοδήματος συγκρίνοντας την εισοδηματική κατάσταση κάθε νοικοκυριού με εκείνη όλων των άλλων νοικοκυριών. Ο συντελεστής εκφράζεται ως ποσοστιαία τιμή μεταξύ 0 και 100. Όταν ο συντελεστής Gini ισούται με 0, υπάρχει τέλεια εισοδηματική ισότητα, ενώ όταν ο είναι ίσος με 100 υποδηλώνει τέλεια εισοδηματική ανισότητα.

Τέλος, αναλύοντας το προσαρμοσμένο μερίδιο της εργασίας στο Διάγραμμα 4.25 παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα την περίοδο 1995-2005 ήταν στο 50%, ενώ την ίδια περίοδο στην Ευρωζώνη-19 ήταν 63,5% και στην ΕΕ-27 63,2%. Την περίοδο 2013-2019 το εισοδηματικό μερίδιο της εργασίας στην Ελλάδα ήταν κατά μέσο όρο στο 49,5%, ενώ στην Ευρωζώνη-19 και στην ΕΕ-27 ήταν στο 63,2%.

Διάγραμμα 4.25: Προσαρμοσμένο μερίδιο εργασίας (1995-2019)

Πηγή: Ameco (2020)

Ολοκληρώνοντας, στην ανάλυση που προηγήθηκε, και λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική διαθεσιμότητα των στατιστικών στοιχείων, χρησιμοποιήσαμε διάφορους δείκτες που περιλαμβάνονται στην Ατζέντα 2030 για την αξιολόγηση κυρίως του ΣΑΑ 8, όπως και ενδείξεων για τους ΣΑΑ 5 και 10, δηλαδή της ισότητας των δύο φύλλων και της οικονομικής ανισότητας. Σκοπός μας είναι να εξετάσουμε εάν η τρέχουσα κατάσταση της αγοράς εργασίας συμβάλλει στην κύρια επιδίωξη του ΣΑΑ 8, δηλαδή στη μετάβαση σε ένα υπόδειγμα βιώσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς με άξονα την πλήρη και παραγωγική απασχόληση και την αξιοπρεπή εργασία για όλους. Το συμπέρασμά μας είναι ότι η υστέρηση που εμφανίζει η ελληνική αγορά εργασίας είναι αξιοσημείωτα υψηλή. Επίσης, η τρέχουσα κρίση του COVID-19 δημιουργεί συνθήκες που επιβαρύνουν περαιτέρω την επίτευξη των στόχων του ΣΑΑ 8 μέχρι το 2030. Το μέγεθος της πρόκλησης που πρέπει να αντιμετωπιστεί γίνεται εμφανές εάν λάβει κανείς υπόψη τον στόχο της προώθησης της πλήρους, παραγωγικής και αξιοπρεπούς εργασίας στο σημερινό παραγωγικό υπόδειγμα της Ελλάδας, το οποίο εμφανίζει σημαντικό έλλειμμα διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας. Επίσης, οι τάσεις που διαμορφώνονται όσον αφορά τη διανομή του εισοδήματος, την οικονομική ανισότητα και τον κίνδυνο εργασιακής φτώχειας δεν ανταποκρίνονται σε μια βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς πορεία οικονομικής ανάπτυξης, έτσι ώστε όλοι οι εργαζόμενοι να μπορούν να επωφεληθούν. Εάν δεν υπάρξει πολύ μεγαλύτερη και γρήγορη πρόοδος στις επιδόσεις της αγοράς εργασίας, η ελληνική οικονομία δεν θα είναι σε θέση να ξεκινήσει μια πορεία οικοδόμησης ενός νέου βιώσιμου και δίκαιου αναπτυξιακού υποδείγματος. Οι προαναφερθείσες τάσεις στην αγορά εργασίας και στην οικονομική ανισότητα συσχετίζονται σε σημαντικό βαθμό με τις χρόνιες αδυναμίες του υποδείγματος ανάπτυξης της χώρας μας. Οι δομικοί περιορισμοί του υποδείγματος αυτού συσχετίζονται με την τεχνολογικά και κλαδικά ανεπαρκή διάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, τη χαμηλή παραγωγικότητα και διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα, τη μεγάλη εξάρτηση της εγχώριας παραγωγής από τις εισαγωγές και την απουσία μιας εθνικής αναπτυξιακής στρατηγικής στην κατεύθυνση των ΣΑΑ της Ατζέντας 2030.

Στο πλαίσιο της ΜΚΘ ανάλυσης και βάσει της Ατζέντας 2030, η μετάβαση σε ένα βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς απαιτεί έναν συνολικό μετασχηματισμό του παραγωγικού και του μακροοικονομικού συστήματος με άξονα την απασχόληση. Μια οικονομία με μεσο-μακροπρόθεσμη δυναμική διατηρησιμότητας θα πρέπει να εμφανίζει έλλειμμα στο ισοζύγιο του επιχειρηματικού τομέα, που θα είναι αποτέλεσμα της επενδυτικής του δραστηριότητας και της δημιουργίας νέων παραγωγικών και ποιοτικών θέσεων εργασίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2020). Από την άλλη πλευρά, η ενίσχυση της καταναλωτικής δαπάνης εξαρτάται από τη διατηρήσιμη αύξηση του διαθέσιμού εισοδήματος των νοι-

κοκυριών. Αυτό προϋποθέτει τον μετασχηματισμό της αγοράς εργασίας σύμφωνα με τον ΣΑΑ 8. Μια ουσιαστική αύξηση της παραγωγικής και της πλήρους απασχόλησης και των αμοιβών και μια μείωση της υποαπασχόλησης και των επισφαλών μορφών εργασίας θα αυξήσουν το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών και θα δημιουργήσουν προϋποθέσεις διατηρήσιμης οικονομικής μεγέθυνσης.

05 Βιώσιμη-διατηρήσιμη ανάπτυξη και δημοσιονομική πολιτική: Μια νέα προσέγγιση

Στη ΜΚΘ θεωρία, ο όγκος της παραγωγής και της απασχόλησης καθορίζεται από το επίπεδο της ζήτησης και των προσδιοριστικών της παραγόντων, της κατανάλωσης, της επένδυσης, των δημόσιων δαπανών και των καθαρών εξαγωγών. Η διατηρησιμότητα της μεγέθυνσης εξαρτάται από τη δυνατότητα η ζήτηση να αυξάνεται με έναν σταθερό και επαρκή ρυθμό ο οποίος να στηρίζει τον μέγιστο όγκο της παραγωγής και της απασχόλησης. Αυτό προϋποθέτει μια σταθερή αναλογία μεταξύ των προσδιοριστικών παραγόντων της ζήτησης. Επίσης, είναι σημαντικό να υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ της επέκτασης της παραγωγικής δυναμικότητας και της ικανοποίησης των εγχώριων αναγκών. Στο πλαίσιο αυτό, η συμπεριφορά των επενδύσεων και του επιχειρηματικού τομέα είναι κρίσιμης σημασίας για τη διατηρησιμότητα της δυναμικής της οικονομίας και την ικανοποίηση της εγχώριας κατανάλωσης.

Ωστόσο, ο όγκος της κατανάλωσης αποτελεί τον κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της συναθροιστικής ζήτησης. Για να υπάρξει επαρκής και διατηρήσιμη ζήτηση, θα πρέπει να διασφαλιστεί ότι το διαθέσιμο εισόδημα αυξάνεται τουλάχιστον κατά τον ίδιο ρυθμό με την αύξηση του ΑΕΠ όταν το χρέος είναι χαμηλό. Στην περίπτωση στην οποία τα νοικοκυριά έχουν υψηλό χρέος και υποχρεώσεις, η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος θα πρέπει να δημιουργεί εκείνη τη ροή ρευστότητας που διασφαλίζει τη φερεγγυότητά τους και την εξυπηρέτηση του χρέους. Το εισόδημα των νοικοκυριών προσδιορίζει τις καταναλωτικές τους δυνατότητες και την αναχρηματοδότηση του χρέους τους. Ένα στοιχείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι το γεγονός ότι η ροπή προς κατανάλωση των υψηλότερων εισοδημάτων είναι χαμηλότερη εκείνης των χαμηλών εισοδημάτων. Κατά συνέπεια, πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος προς τα υψηλά εισοδήματα και η αύξηση της ανισότητας δεν οδηγούν σε ενίσχυση της κατανάλωσης και της ζήτησης και δεν συμβάλλουν στη σταθεροποίηση και στη μεγέθυνση της παραγωγής και της απασχόλησης. Στον βαθμό δε που η μείωση των εισοδημάτων οδηγήσει τα νοικοκυριά σε αύξηση του δανεισμού και του χρέους τους, η ευθραυστότητα της οικονομίας θα αυξηθεί.

Η παράμετρος αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν συμπεριλάβουμε στην ανάλυσή μας το φαινόμενο της χρηματιστικοποίησης των νοικοκυριών (Μιχοπούλου, 2020). Η σημαντική αύξηση του λόγου χρέος νοικοκυριών/ΑΕΠ και του λόγου χρηματοοικονομικές υποχρεώσεις νοικοκυριών/ΑΕΠ αποτυπώνει δυνητικούς κινδύνους για την οικονομική βιωσιμότητα των νοικοκυριών και τη διατηρησιμότητα της δυναμικής της οικονομικής μεγέθυνσης. Η έκθεση του ισολογισμού των νοικοκυριών στο ρίσκο φερεγγυότητας ενεργοποιεί μηχανισμούς που, υπό προϋποθέσεις, μπορούν να αποσταθεροποιήσουν το χρηματοοικονομικό και το μακροοικονομικό σύστημα. Κατά συνέπεια, η συσσώρευση χρέους από τα νοικοκυριά αυξάνει τη σημασία του διαθέσιμου εισοδήματος στην αξιολόγηση της διατηρησιμότητας της μεγέθυνσης. Ως συνέπεια, η οικονομική διαχείριση θα πρέπει να είναι περισσότερο δεσμευμένη σε παρεμβάσεις επίτευξης του μέγιστου δυνατού όγκου και μιας υψηλότερης ποιότητας απασχόλησης. Το Παγκόσμιο Σύμφωνο Απασχόλησης του ILO (2009) θέτει ως βασική προτεραιότητα για διατηρήσιμες ροές εισοδήματος ένα θεσμοθετημένο κατώτατο όριο κοινωνικής προστασίας, τον κατώτατο μισθό και τη διανεμητική ισχύ και επίδραση των συλλογικών διαπραγματεύσεων.

Μάλιστα, αν η δημιουργία θέσεων εργασίας ενισχύεται με πράσινες ιδιωτικές και δημόσιες επενδύσεις, τότε ενισχύεται και η παραγωγική βάση αλλά και ο οικολογικός μετασχηματισμός της οικονομίας. Στην περίπτωση αυτή επιτυγχάνεται μια διατηρήσιμη αύξηση της ζήτησης, που στηρίζει με βιώσιμο τρόπο την οικονομική μεγέθυνση. Αν προσθέσουμε σε αυτή την επίδραση της πράσινης επένδυσης στην προσφορά και την παραγωγική επίδραση των επενδύσεων στις δεξιότητες των εργαζομένων αλλά και ισχυρούς θεσμούς στην αγορά εργασίας, τότε δημιουργούνται οι προϋποθέσεις δημιουργίας ενός ενάρετου κύκλου όπου οι εθνικές οικονομίες αναπτύσσουν ένα σύστημα διατηρήσιμης αύξησης της εγχώριας ζήτησης και προσφοράς και οι εργαζόμενοι μπορούν να έχουν εμπιστοσύνη σε θεμελιακά εργασιακά δικαιώματα.

Η πολιτική βάση μιας τέτοιας προσπάθειας είναι ο ουσιαστικός κοινωνικός διάλογος με την ανάπτυξη εναλλακτικών υποδειγμάτων για την αξία της κοινωνικής προστασίας και των δικαιωμάτων των εργαζομένων ως θεμελιακών οικονομικών μέσων για την επίτευξη διατηρήσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς. Στο πλαίσιο του νέου υποδείγματος ανάπτυξης που προτείνουμε στην παρούσα εργασία, τα εργασιακά δικαιώματα και οι μισθοί δεν πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανταγωνιστικότητας, η οποία θα πρέπει να προσδιορίζεται βάσει της οικονομικής αποτελεσματικότητας και της διαρθρωτικής παραγωγικότητας. Η ενίσχυση της απασχόλησης συμβαδίζει με υψηλότερους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, οι οποίοι συνεπάγονται με τη σειρά τους υψηλότερα και διατηρήσιμα δημόσια έσοδα

που διευκολύνουν πολιτικές επιλογές για αύξηση των κοινωνικών δαπανών και παροχών καθώς και των δημόσιων επενδύσεων.

5.1 Μια νέα προσέγγιση της δημοσιονομικής πολιτικής

Η ανάλυση των ισοζυγίων των βασικών τομέων της οικονομίας οδηγεί σε ένα πολύτιμο συμπέρασμα: Η επεκτατική αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής πολιτικής πρέπει να αξιολογείται από το πόσο στοχευμένη είναι η ποιοτική και η ποσοτική ενίσχυση των ισοζυγίων του ιδιωτικού τομέα. Στη ΜΚΘ θεωρία η αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής πολιτικής εξαρτάται από το μέγεθος της στήριξης εκείνων των ροών εισοδήματος και ρευστότητας που θα βελτιώσουν πρωτίστως το ελλειμματικό ισοζύγιο των νοικοκυριών. Με αυτόν τον τρόπο θα ανακοπεί η πτωτική πορεία της κατανάλωσης και της εγχώριας ζήτησης και θα ενισχυθεί η χρηματοπιστωτική φερεγγυότητα των νοικοκυριών και της οικονομίας.

Επιπλέον, οι δημόσιες δαπάνες είναι από μόνες τους σημαντικές για τη διατηρησιμότητα της συναθροιστικής ζήτησης. Η διάρθρωση των δημόσιων δαπανών και η προσφορά ενός υψηλού επιπέδου υπηρεσιών υγείας, παιδείας και υποδομών παίζει σημαντικό ρόλο στη βιωσιμότητα του αναπτυξιακού υποδείγματος. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η διατηρησιμότητα των δημόσιων δαπανών εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τον βαθμό δανειακής εξάρτησης και το ρίσκο φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα. Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία πρέπει να στοχεύει στην αύξηση της προσφοράς βασικών δημόσιων αγαθών και στην αντιστροφή των διαδικασιών της αγοράς που αυξάνουν την άνιση διανομή του εισοδήματος (Theodoropoulou, 2018).

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι για τη μετάβαση της οικονομίας σε ένα νέο υπόδειγμα βιώσιμης και διατηρήσιμης ανάπτυξης είναι αναγκαίος ο επαναπροσδιορισμός του τρόπου άσκησης δημοσιονομικής πολιτικής. Όπως έχει εύστοχα παρατηρήσει η Tcherneva (2012a), η συμβατική διαχείριση της δημοσιονομικής πολιτικής γίνεται μέσω εργαλείων μικρορύθμισης που στοχεύουν στη διάχυση των ωφελειών της δημοσιονομικής πολιτικής «από πάνω προς τα κάτω», με τους μηχανισμούς μετάδοσης να λειτουργούν πρωτίστως μέσω της βελτίωσης των κερδών του επιχειρηματικού τομέα και των υψηλότερα αμειβόμενων εργαζομένων. Η εμπειρία όμως δείχνει ότι η πολιτική αυτή αποτυγχάνει να οδηγήσει σε αύξηση της απασχόλησης των χαμηλότερα αμειβόμενων εργαζομένων και πολύ περισσότερο να δημιουργήσει συνθήκες πλήρους απασχόλησης, ενώ συμβάλλει στη διόγκωση της αβεβαιότητας

στην αγορά εργασίας και στην αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας. Η Tcherneva (2012a) ισχυρίζεται ότι οι πολιτικές αυτές αποτυγχάνουν επειδή λειτουργούν με τρόπο που βελτιώνει πρώτα τις προοπτικές απασχόλησης εκείνων που ο ιδιωτικός τομέας θεωρεί «πιο απασχολήσιμους» και τελευταία τις προοπτικές απασχόλησης εκείνων που θεωρούνται «λιγότερο» ή «καθόλου απασχολήσιμοι».

Αυτό οδηγεί στην ανάγκη αναζήτησης μιας νέας προσέγγισης στην άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής, την οποία η Tcherneva (2012a) ονομάζει προσέγγιση «από τα κάτω προς τα πάνω». Το νέο στοιχείο αυτής της προσέγγισης είναι ότι βασίζεται σε μια εναλλακτική ερμηνεία της πολιτικής πρότασης του Keynes για την επίτευξη πλήρους απασχόλησης με παρεμβάσεις δημιουργίας άμεσης απασχόλησης και επενδύσεων (Tcherneva, 2011). Οι παρεμβάσεις αυτές είναι εκ φύσεως διαφορετικές από τα συμβατικά μέτρα δημοσιονομικής μικρορύθμισης. Επίσης, μπορούν να δημιουργήσουν συνθήκες επίτευξης πλήρους απασχόλησης και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας. Η νέα προσέγγιση επικεντρώνει τη δημοσιονομική πολιτική στη θεσμοθέτηση ενός αυτόματου σταθεροποιητή, ο οποίος θα έχει στόχο να μειώσει όχι το κενό ζήτησης και το παραγωγικό κενό, αλλά το κενό ζήτησης εργασίας, και μάλιστα με τρόπο που να καταλήγει σε μετρήσιμα κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, η διάρθρωση της δημοσιονομικής δαπάνης μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην επίτευξη των στόχων της πλήρους απασχόλησης και της δικαιότερης διανομής του εισοδήματος. Ως αποτελεσματική αντικυκλική δημοσιονομική πολιτική θεωρείται όχι αυτή που ενισχύει τη συνολική δαπάνη όταν καταρρέει η ζήτηση του ιδιωτικού τομέα, αλλά αυτή που στοχεύει στη βελτίωση του εισοδήματος και της απασχόλησης των ατόμων που βρίσκονται στο κάτω μέρος της κατανομής του εισοδήματος ή είναι αποκλεισμένοι από την αγορά εργασίας. Με άλλα λόγια, η δημοσιονομική πολιτική δεν θα πρέπει να ενισχύει τον επιχειρηματικό τομέα υποθέτοντας ότι θα δημιουργηθούν θέσεις εργασίας, αλλά να δημιουργεί θέσεις εργασίας για όλους όσοι επιθυμούν και είναι ικανοί να εργαστούν.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η στόχευση της δημοσιονομικής πολιτικής στη ζήτηση εργασίας θα πρέπει να γίνει βάσει σχεδιασμού ενός αντικυκλικού προγράμματος που θα αυξάνει άμεσα την απασχόληση όταν η ζήτηση του ιδιωτικού τομέα μειώνεται κυρίως για τους εργαζομένους που βιώνουν τις πιο επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης, μεγαλύτερες περιόδους ανεργίας και μεγαλύτερη δυσκολία επανένταξης στην αγορά εργασίας. Μια δημοσιονομική πολιτική από τα «κάτω προς τα πάνω» είναι μια πολιτική άμεσης δημιουργίας θέσεων εργασίας, που διασφαλίζει την ανάκαμψη της οικονομίας με αύξηση της απασχόλησης, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας ή δομικά, κυκλικά ή εποχιακά ανέργους. Μια τέτοια

δημοσιονομική πολιτική στοχεύει στην αύξηση της παροχής δημόσιων υπηρεσιών και συμβάλλει στην επίτευξη της πλήρους απασχόλησης, στη δικαιότερη κατανομή του εισοδήματος και στην αειφόρο ανάπτυξη.

Σχετικά με τη μορφή που μπορεί να έχει ένα τέτοιο πρόγραμμα δημοσιονομικής παρέμβασης υπάρχουν αρκετές εναλλακτικές προτάσεις. Μεταξύ αυτών, υπογραμμίζουμε τη σημασία της πρότασης του «εργοδότη ύστατης καταφυγής» (Minsky, 1986˙ Wray, 2000, 2007˙ Tcherneva, 2012a, 2018), των πράσινων θέσεων εργασίας (Forstater, 2004) και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας (Tcherneva, 2012b). Αν και η θεσμική οργάνωση, ο σχεδιασμός, η διαχείριση και η εκτέλεση αυτών των προγραμμάτων μπορεί να διαφέρουν, όλα έχουν ως κοινό στόχο την αύξηση της απασχόλησης και υπό προϋποθέσεις την εξασφάλιση της πλήρους απασχόλησης με τη δημιουργία θέσεων εργασίας για κάθε άνεργο άτομο το οποίο επιθυμεί και είναι πρόθυμο και ικανό να εργαστεί σε δραστηριότητες που εξυπηρετούν το δημόσιο όφελος.

Η Tcherneva (2011) ισχυρίζεται ότι ο Keynes υποστήριζε σε όλα του τα γραπτά ότι ο στόχος της πλήρους απασχόλησης θα πρέπει να επιδιώκεται ακόμη και όταν η ανεργία έχει μειωθεί σε πολύ χαμηλό ποσοστό. Η μικρορύθμιση μέσω άσκησης ελλειμματικών κρατικών προϋπολογισμών δεν είναι η πρόταση του Keynes ούτε για την επίτευξη μακροοικονομικής σταθερότητας ούτε για την ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας. Φάσεις οικονομικής ανάκαμψης χωρίς σημαντική αύξηση της απασχόλησης ή περίοδοι μακροοικονομικής σταθερότητας με υψηλή μακροχρόνια ανεργία είναι απόδειξη των αποτυχημένων συμβατικών κεϋνσιανών δημοσιονομικών πολιτικών. Αντίθετα, η προσέγγιση της δημοσιονομικής πολιτικής «από κάτω προς τα πάνω» με την άμεση δημιουργία θέσεων εργασίας, μέσω ενός μόνιμου προγράμματος απασχόλησης, είναι η συνταγή που αντανακλά την πολιτική και την κοινωνική φιλοσοφία του Keynes. Η άμεση χρησιμοποίηση των ανέργων βελτιώνει τα εισοδήματα στο κάτω μέρος της κατανομής του εισοδήματος ταχύτερα από ό,τι στην κορυφή της κατανομής του εισοδήματος, που ωφελείται κυρίως από τις πολιτικές της μικρορύθμισης.

Με τον τρόπο αυτό σημειώνεται βελτίωση της κατανομής του εισοδήματος εντός της εργασίας και της οικονομικής ανισότητας στο σύνολο της κοινωνίας και δημιουργούνται σημαντικά οφέλη για τους εργαζομένους. Μια τέτοια προσέγγιση, πρώτον, θα ενδυναμώσει την ενσωμάτωση του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας. Δεύτερον, θα ενισχύσει το δίχτυ ασφαλείας για τους ανέργους (ειδικά τους μακροχρόνια ανέργους) με τη σύνδεση του εισοδήματος και την παροχή θέσεων εργασίας στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών. Τρίτον, η προσέγγιση «από τα κάτω προς τα πάνω» θα βοηθήσει σε μεγάλο βαθμό στη μείωση της φτώχειας και θα αυξήσει την προσφορά αναγκαίων κοινωνικών υπηρεσιών.

Ο Κορατζάνης (2020) αναφέρεται σε πέντε δυνητικά πλεονεκτήματα που εμφανίζει η εφαρμογή των προγραμμάτων εγγυημένης απασχόλησης: Πρώτον, στη βελτίωση της ποιότητας της απασχόλησης. Ο δημόσιος χαρακτήρας των προγραμμάτων δημιουργεί συνθήκες εισαγωγής εργασιακών ρυθμίσεων (ωράριο, υγιεινή και ασφάλεια στην εργασία, δίκαιη μεταχείριση και ισότιμη συμμετοχή των εργαζομένων κ.ά.) που ενισχύουν τη συνοχή και τους θεσμούς προστασίας της αγοράς εργασίας (Forstater, 2004). Δεύτερον, στην ενίσχυση της μακροοικονομικής σταθερότητας και στη διασφάλιση της σταθερότητας των τιμών μέσω της ταυτόχρονης ενίσχυσης του εισοδήματος, της καταναλωτικής δαπάνης και της προσφοράς κοινωνικών υπηρεσιών. Επιπλέον, η αύξηση του εισοδήματος των νοικοκυριών που θα ενταχθούν στο πρόγραμμα απασχόλησης ισοδυναμεί με βελτίωση της δυνατότητάς τους να ικανοποιήσουν πιθανές δανειακές υποχρεώσεις τους, συμβάλλοντας, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στη χρηματοπιστωτική σταθερότητα και στη συνοχή της οικονομίας. Επιπρόσθετα, σε αντίθεση με συμβατικές πολιτικές εισοδηματικής στήριξης (π.χ. ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα), τα προγράμματα απασχόλησης δεν ενισχύουν μόνο τη ζήτηση, αλλά και την πλευρά της προσφοράς με τη βελτίωση της παραγωγικότητας και των δεξιοτήτων των εργαζομένων. Τρίτον, στη βελτίωση της ποιότητας ζωής και στις ίσες ευκαιρίες. Οι εγγυημένες θέσεις εργασίας για όλους μειώνουν την εργασιακή επισφάλεια με θετικά αποτελέσματα στην υλική ευμάρεια, στην ποιότητα ζωής των εργαζομένων και στην αντιμετώπιση του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας, αφού προσφέρονται ίσες ευκαιρίες σε άνδρες, γυναίκες, νέους και άτομα με αναπηρία που επιθυμούν να εργαστούν. Τέταρτον, στην οικολογική διατηρησιμότητα και την πράσινη ανάπτυξη. Όπως έχει αναδείξει ο Forstater (2004), τα προγράμματα εγγυημένης απασχόλησης μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά στην υλοποίηση μιας αναπτυξιακής στρατηγικής προαγωγής της περιβαλλοντικής αειφορίας και της βιώσιμης ανάπτυξης. Ο δημόσιος χαρακτήρας των προγραμμάτων επιτρέπει την ενσωμάτωση αυστηρών περιβαλλοντικών προτύπων και την ενίσχυση ενεργειών ανακύκλωσης απορριμμάτων, προστασίας της βιοποικιλότητας και δημιουργίας χώρων πρασίνου. Πέμπτον, στον παραγωγικό μετασχηματισμό και στην ανθεκτικότητα της εθνικής οικονομίας με την ενεργοποίηση ιδιωτικών επενδυτικών πρωτοβουλιών σε ευρύ φάσμα παραγωγικών δραστηριοτήτων, προωθώντας έτσι έναν οικο-τεχνολογικό μετασχηματισμό προς νέους καινοτόμους τομείς υψηλής παραγωγικότητας και προστιθέμενης αξίας.

Ολοκληρώνοντας, η επίτευξη και η διατήρηση ενός υψηλού ποσοστού απασχόλησης και η πλήρης απασχόληση θα πρέπει να αποτελέσουν τον βασικό στόχο ενός νέου σχεδιασμού της δημοσιονομικής πολιτικής. Η πρόταση για τη θεσμοθέτηση προγράμματος εγγυημένης απασχόλησης ως πλαίσιο μιας αντικυκλικής διαχείρισης της συνολικής ζήτησης είναι κεντρικός πυλώνας της φιλοσοφίας της ΜΚΘ θεωρίας. Η

απασχόληση, η περιβαλλοντική βιωσιμότητα και η δικαιότερη διανομή του εισοδήματος θα πρέπει να είναι τα κριτήρια αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας της δημοσιονομικής πολιτικής σε ένα βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς.

06 Ο κατώτατος μισθός ως μισθός αξιοπρεπούς διαβίωσης και το νέο υπόδειγμα ανάπτυξης

Η βασική ιδέα της ανάλυσής μας είναι ότι η αειφόρος και διατηρήσιμη ανάπτυξη απαιτεί από τους εργαζομένους να έχουν διατηρήσιμες ροές εισοδήματος που θα τους επιτρέπουν να αγοράζουν τα παραγόμενα αγαθά και υπηρεσίες από έναν δυναμικό ιδιωτικό τομέα και να διασφαλίζουν ένα επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Επίσης, ότι η οικονομική και κοινωνική πολιτική πρέπει να επικεντρωθεί στην ενίσχυση της πλήρους, παραγωγικής και αξιοπρεπώς αμειβόμενης απασχόλησης. Αυτό συνεπάγεται δημιουργία υψηλού όγκου απασχόλησης και ποιοτικών θέσεων εργασίας με μισθούς αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ο κατώτατος μισθός είναι ένα εργαλείο πολιτικής που μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στην επιτυχία της οικονομικής διακυβέρνησης για δημιουργία συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης σε συνδυασμό με την ενίσχυση άλλων θεσμών, όπως οι συλλογικές διαπραγματεύσεις και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, για τη μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων, ο μισθός είναι η κύρια πηγή του εισοδήματός τους. Το επίπεδο του μισθού τους ουσιαστικά υπαγορεύει το επίπεδο ζωής τους, και κατά συνέπεια το αν μπορούν ή όχι να ζήσουν με αξιοπρέπεια. Ο κατώτατος μισθός είναι ένας θεμελιακός θεσμικός σταθεροποιητής των ροών εισοδήματος των νοικοκυριών. Ως εργαλείο προστασίας των χαμηλά αμειβομένων δημιουργεί ένα κατώτατο όριο στο διαθέσιμο εισόδημά τους και στηρίζει την εγχώρια ζήτηση. Στο πλαίσιο της ΜΚΘ ανάλυσης, ο κατώτατος μισθός επιπρόσθετα στηρίζει τη χρηματοοικονομική φερεγγυότητα των νοικοκυριών και κατ' επέκταση και των άλλων θεσμικών τομέων, κυρίως των τραπεζών, δεδομένου του υψηλού χρέους των νοικοκυριών. Μια άλλη διάσταση της οικονομικής και της κοινωνικής σημασίας του κατώτατου μισθού είναι ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένας αποτελεσματικός μηχανισμός αναδιανομής του εισοδήματος και βελτίωσης της κατανομής του. Υπάρχουν επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι ο κατώτατος μισθός αποτελεί δημόσιο αγαθό, καθώς μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση του σχηματισμού ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο κατώτατος μισθός είναι λοιπόν ένα εργαλείο πολιτικής που μπορεί να χρησιμοποιηθεί

για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της παραγωγικότητας και της αυξανόμενης ανισότητας (βλ. Drahokoupil, 2016).

Πρέπει να σημειωθεί ότι το ζήτημα της επίτευξης επαρκούς αμοιβής για τους εργαζομένους προκειμένου να καλύψουν τα έξοδα αξιοπρεπούς διαβίωσής τους βρίσκεται στην κορυφή των διεκδικήσεων των συνδικάτων. Ωστόσο, μέχρι πολύ πρόσφατα, η ιδέα ενός κατώτατου μισθού αξιοπρεπούς διαβίωσης δεν είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην πολιτική των περισσότερων χωρών-μελών της ΕΕ. Τον Ιούλιο του 2019, η νέα πρόεδρος της ΕΕ, η Ursula von der Leyen ξεκίνησε μια πρωτοβουλία για τη θεσμοθέτηση ενός ευρωπαϊκού κατώτατου μισθού, έτσι ώστε, σύμφωνα με την πολιτική ατζέντα της για την Ευρώπη, κάθε εργαζόμενος να έχει μια αξιοπρεπή διαβίωση (Von der Leyen, 2019). Η πρωτοβουλία της αυτή επανάφερε στη δημόσια συζήτηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο τόσο τη δυνατότητα θεσμοθέτησης όσο και τους περιορισμούς υλοποίησης ενός ευρωπαϊκού κατώτατου μισθού, καθώς επίσης και τον τρόπο προσδιορισμού του και τη σχέση του με τον μισθό διαβίωσης. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο προβληματισμός για τη θεσμοθέτηση ενός ευρωπαϊκού κατώτατου μισθού δεν είναι νέος. Αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1990 στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής συζήτησης για την προστασία θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων. Η συζήτηση συνεχίστηκε στο παρασκήνιο μέχρι και την ανάληψη της προεδρίας της ΕΕ από τον Jean-Claude Juncker, οπότε και επανήλθε το θέμα, δίχως ωστόσο να αποτελέσει αντικείμενο διαμόρφωσης συγκεκριμένης πολιτικής πρότασης (βλ. Fabo and Beli, 2017˙ Schulten and Muller, 2019).

Πρέπει να σημειωθεί εξαρχής ότι υπάρχουν σημαντικοί περιορισμοί στην υλοποίηση του πολιτικού στόχου για τη θεσμοθέτηση ενός ευρωπαϊκού κατώτατου μισθού. Οι Schulten and Muller (2019) δίνουν έμφαση στα εξής: α) Στις σημαντικές διαφορές που υπάρχουν στα επίπεδα των κατώτατων μισθών μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΕ. β) Στις σημαντικές εθνικές διαφορές αναφορικά με τη διαδικασία, τους θεσμούς και τους κοινωνικούς φορείς που καθορίζουν τον κατώτατο μισθό, αλλά και στην περίπτωση χωρών που δεν έχουν θεσμοθετημένο κατώτατο μισθό. γ) Στην αβεβαιότητα σχετικά με το εάν η ΕΕ διαθέτει το νομικό πλαίσιο βάσει του οποίου να μπορεί να θεσμοθετηθεί ένας ευρωπαϊκός κατώτατος μισθός, καθώς βάσει «του άρθρου 153(5) της Συνθήκης της ΕΕ, οι παρεμβάσεις στη διαμόρφωση των μισθών εξαιρούνται από την κοινωνική πολιτική της ΕΕ» (Schulten and Muller, 2019: 269).

Για τους παραπάνω πολύ σημαντικούς θεσμικούς και πολιτικούς λόγους, η συζήτηση που γίνεται αναφορικά με τη θεσμοθέτηση ενός ευρωπαϊκού κατώτατου μισθού δεν αφορά τον προσδιορισμό ενός ενιαίου σε ύψος κατώτατου μισθού για όλες τις εθνικές οικονομίες, αλλά τον καθορισμό ενός κοινού στόχου που θα λειτουργεί ως

σημείο αναφοράς και θα συνδέεται με την ιδέα του μισθού διαβίωσης. Η διάσταση αυτή είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς σε πολλές χώρες-μέλη της ΕΕ ο κατώτατος μισθός είναι χαμηλότερος από το όριο της φτώχειας. Η ιδέα του μισθού διαβίωσης διασφαλίζει ένα θεμελιακό δικαίωμα του κάθε εργαζομένου, δηλαδή την απόκτηση εισοδήματος που να διασφαλίζει στον ίδιο και την οικογένειά του ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης με κάλυψη όλων των βασικών αναγκών, τη δυνατότητα συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή και την αποφυγή της εργασιακής φτώχειας. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο μισθός διαβίωσης προβλέπεται επίσης από το Παγκόσμιο Σύμφωνο Απασχόλησης του ILO (2009), όπως και από τον ΣΑΑ 8 της Ατζέντας 2020 των ΗΕ. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικά προβλήματα με τον υπολογισμό του μισθού διαβίωσης και η σχετική βιβλιογραφία δεν έχει καταλήξει σε μια κοινώς αποδεκτή μεθοδολογία εκτίμησής του (βλ. Anker and Anker, 2017˙ Hirsch and Valadez-Martinez, 2017˙ Fabo, 2018).

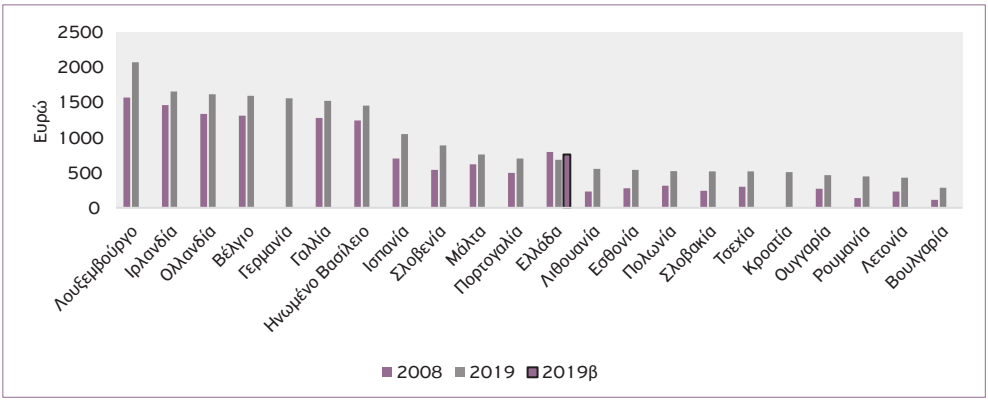
Ένας εναλλακτικός και πρακτικός υπολογισμός του μισθού διαβίωσης θα μπορούσε να προκύψει από τη χρησιμοποίηση του διεθνώς αναγνωρισμένου δείκτη Kaitz, που επιτρέπει και τη σύγκριση του κατώτατου μισθού μεταξύ χωρών (Schulten and Muller, 2019). Ο δείκτης Kaitz μετρά το επίπεδο του κατώτατου μισθού σε σχέση με τον μέσο ή τον διάμεσο μισθό της εθνικής οικονομίας και δείχνει τη σχετική θέση αυτών που αμείβονται με τον κατώτατο μισθό στη συνολική κατανομή των μισθών και στη διανομή του εισοδήματος. Δεδομένων αυτών των χαρακτηριστικών του, ο δείκτης Kaitz είναι δικαιολογημένα μέρος της σχετικής συζήτησης για τον μισθό διαβίωσης, αφού συσχετίζει άμεσα τον κατώτατο μισθό με τις συνθήκες απόλυτης και σχετικής φτώχειας, και συνεπώς με τον μισθό αξιοπρεπούς διαβίωσης. Είναι γνωστό ότι το όριο του 60% του εθνικού διάμεσου εισοδήματος χρησιμοποιείται ευρέως στον ορισμό της σχετικής φτώχειας (at risk of poverty), ενώ το όριο του 50% είναι ένδειξη απόλυτης φτώχειας (absolute poverty). Πρέπει να επισημανθεί ότι, βάσει αυτών των κριτηρίων, σε πολλές χώρες της ΕΕ οι κατώτατοι μισθοί είναι κάτω από το όριο της φτώχειας.

Πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί ότι η χρησιμοποίηση του δείκτη Kaitz ως στατιστικού μέσου εκτίμησης του μισθού διαβίωσης έχει συγκεκριμένους περιορισμούς. Για παράδειγμα, σε οικονομίες όπου ένας μεγάλος αριθμός εργαζομένων αμείβεται με χαμηλούς μισθούς, ο δείκτης Kaitz θα είναι υψηλός παρά το γεγονός ότι σε απόλυτο επίπεδο ο κατώτατος μισθός θα είναι πολύ χαμηλός και, πιθανόν, ανεπαρκής να καλύψει το κόστος αξιοπρεπούς διαβίωσης. Κατά συνέπεια, το όριο του 60% του διάμεσου μισθού σύμφωνα με τον δείκτη Kaitz μάλλον πρέπει να θεωρηθεί ως μια ρεαλιστική και εναλλακτική προσέγγιση για την εκτίμηση του μισθού διαβίωσης, που ωστόσο χρειάζεται να αξιολογείται συστηματικά συγκριτικά με το περισσότερο αξιόπιστο και

εθνικά καθορισμένο καλάθι αγαθών και υπηρεσιών ως κύριο προσδιοριστικό παράγοντα του μισθού διαβίωσης.

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, η αξιολόγηση της περίπτωσης της Ελλάδας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη σημασία του κατώτατου μισθού διαβίωσης για την ανάπτυξη ενός νέου υποδείγματος ανάπτυξης. Ένας βασικός άξονας των παρεμβάσεων του δεύτερου προγράμματος οικονομικής προσαρμογής ήταν η μείωση του κατώτατου μισθού το 2012 από 751,39 ευρώ μεικτά σε 586,06 ευρώ μεικτά, ή κατά 22%, και η θεσμοθέτηση υποκατώτατου μισθού, μειωμένου κατά 32%, για τους νέους κάτω των 25 ετών. Το 2019 υπήρξε μερική αντιστάθμιση της αρχικής απώλειας με αύξηση του κατώτατου μισθού σε 650 ευρώ μεικτά, ή κατά 10,9%, και κατάργηση του υποκατώτατου μισθού, η οποία αντιστοιχεί σε αύξηση 27% για τους νέους κάτω των 25. Το Διάγραμμα 6.1 δίνει μια συγκριτική εικόνα του ύψους του κατώτατου μισθού στην ΕΕ. Παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα το 2019 ο κατώτατος μισθός είναι χαμηλότερος συγκριτικά με τις χώρες της Ευρωζώνης και υψηλότερος συγκριτικά με τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Διάγραμμα 6.1: Κατώτατος μισθός σε χώρες της ΕΕ (2008, 2019)

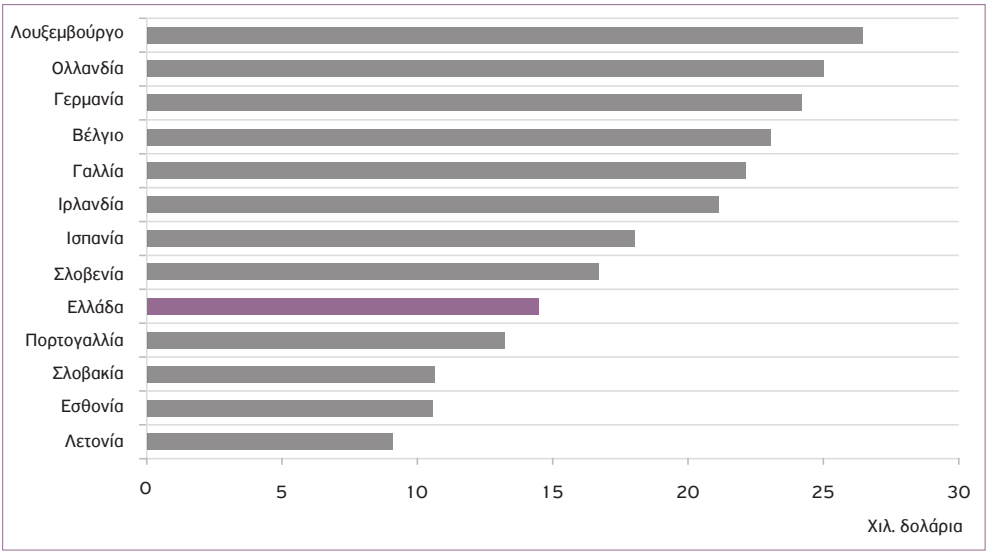

Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Στην Ελλάδα η τιμή του 2019β αφορά το επίπεδο του κατώτατου μισθού μετά την αύξησή του.

Πολύ κακή είναι και η επίδοση της Ελλάδας όσον αφορά την αγοραστική δύναμη του κατώτατου μισθού (Διάγραμμα 6.2), όπου καταγράφει την πέμπτη χειρότερη επίδοση στην Ευρωζώνη.

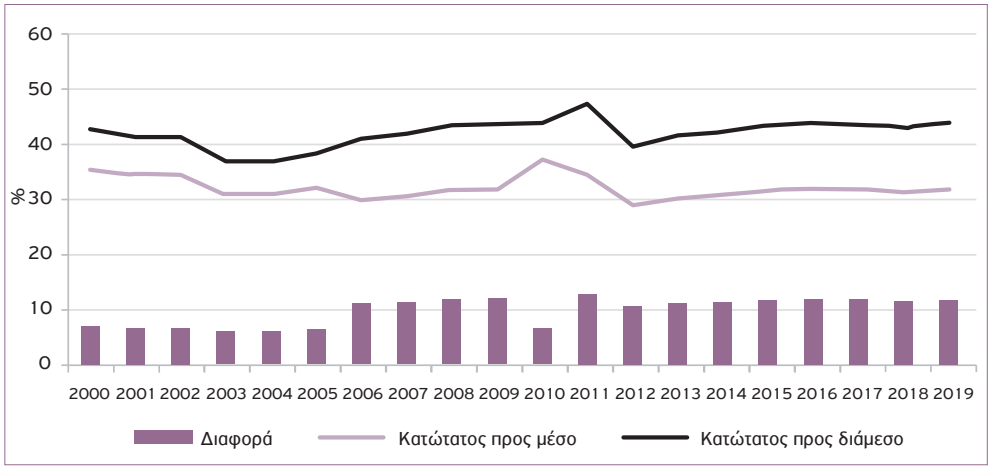
Διάγραμμα 6.2: Αγοραστική δύναμη του κατώτατου μισθού στην Ευρωζώνη (2019, $PPP)

Πηγή: ΟΟΣΑ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, έχει το Διάγραμμα 6.3 που παρουσιάζει τον κατώτατο μισθό ως ποσοστό του μέσου και του διάμεσου μισθού πλήρους απασχόλησης στην Ελλάδα την περίοδο 2000-2019. Παρατηρούμε ότι ο κατώτατος μισθός βρίσκεται χαμηλότερα από το 60% του διάμεσου εισοδήματος, που είναι το κατώφλι της φτώχειας, με αποτέλεσμα όσοι αμείβονται με τον κατώτατο μισθό να βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας. Η αύξηση του κατώτατου μισθού το 2019 βελτίωσε την παραπάνω εικόνα αλλά όχι ικανοποιητικά. Παρατηρούμε επίσης ότι ο κατώτατος μισθός στη χώρα μας βρίσκεται και κάτω από το όριο του 50% του διάμεσου μισθού σε όλη της διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Το ίδιο συμβαίνει και με τον μέσο μισθό, με τη διαφορά ότι η απόκλιση μεταξύ κατώτατου και μέσου μισθού είναι μεγαλύτερη.

Διάγραμμα 6.3: Κατώτατος μισθός ως ποσοστό (%) του μέσου και του διάμεσου μισθού (Ελλάδα, 2000-2019)

Πηγή: ΟΟΣΑ

Ολοκληρώνοντας, η μετάβαση της οικονομίας σε ένα βιώσιμο και διατηρήσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς πρέπει να περιλαμβάνει ως οργανικό θεσμό του τον κατώτατο μισθό ως μισθό διαβίωσης. Βάσει της ανάλυσης που προηγήθηκε, ο δείκτης Kaitz, όπως πρότεινε και το ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020), θα μπορούσε να είναι ένας θεσμικός οδηγός στον προσδιορισμό του κατώτατο μισθού στο 60% του διάμεσου μισθού, ώστε να δημιουργηθεί μια βάση όσον αφορά την επάρκεια του κατώτατου μισθού για μια αξιοπρεπή διαβίωση.

07 Επίλογος

Η ιδέα της μετάβασης της Ελλάδας σε ένα νέο υπόδειγμα βιώσιμης και διατηρήσιμης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς είναι κεντρική στην ανάλυσή μας. Ωστόσο, δεν περιορίζεται στο ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος, της κλιματικής αλλαγής και της χρήσης των πόρων του οικοσυστήματος, αλλά αφορά την ευρύτερη βιωσιμότητα των οικονομικών μονάδων στις, χρηματοδοτικές, καταναλωτικές και επενδυτικές δραστηριότητές τους. Στο πλαίσιο αυτό, ένα βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς οφείλει να περιλαμβάνει τις εξής τρεις αλληλεξαρτώμενες διαστάσεις: Πρώτον, να είναι περιβαλλοντικά διατηρήσιμο, έτσι ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες των σημερινών γενεών, δίχως όμως να τίθεται σε κίνδυνο και να υπονομεύεται η δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιούν τις δικές τους ανάγκες. Δεύτερον, να διακρίνεται από αποτελεσματικότητα ως προς τη διασφάλιση της σταθερότητας και της συνοχής μεταξύ του παραγωγικού, του μακροοικονομικού και του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της χρηματοοικονομικής φερεγγυότητας των οικονομικών μονάδων. Η αποφυγή φαινομένων μη βιώσιμης μόχλευσης και αποπληθωρισμού αποτελούν ενδείξεις οικονομικής αποτελεσματικότητας και συνοχής. Ένα βιώσιμο υπόδειγμα ανάπτυξης πρέπει να προάγει την καινοτομία και την τεχνολογική πρόοδο με τρόπο που να αντιμετωπίζονται τα περιβαλλοντικά προβλήματα και να αυξάνεται η παραγωγικότητα και η ευημερία για όλους. Τρίτον, να είναι κοινωνικά δίκαιο διασφαλίζοντας ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες θα έχουν μερίδιο στην οικονομική και την κοινωνική πρόοδο. Όλοι πρέπει να έχουν μια αξιοπρεπή διαβίωση. Η ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος, του πλούτου και της ευημερίας υπονομεύει τα οικονομικά και τα πολιτικά θεμέλια της βιωσιμότητας του υποδείγματος ανάπτυξης. Η επιτυχής διαμόρφωση ενός τέτοιου υποδείγματος διασφαλίζεται από τη δέσμευση της οικονομικής πολιτικής στους εξής τέσσερις πυλώνες: α) στην αναγνώριση της σημασίας της ζήτησης στον προσδιορισμό της μεγέθυνσης και στον πράσινο μετασχηματισμό της, β) στη φερεγγυότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος και στη χρηματοδότηση και-

νοτόμων παραγωγικών επενδύσεων, γ) στη δικαιότερη διανομή του εισοδήματος και δ) στη χρηματοοικονομική ευρωστία των οικονομικών μονάδων και των θεσμικών τομέων.

Βασικός στόχος και προτεραιότητα της οικονομικής πολιτικής πρέπει να είναι η δημιουργία νέων και ποιοτικών θέσεων εργασίας με κεντρικό άξονα την επίτευξη πλήρους απασχόλησης. Είναι κρίσιμο και πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η αειφόρος εργασία είναι η αξιοπρεπής εργασία, η ασφαλής εργασία και η εργασία που προσφέρει την προοπτική βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου. Στο πλαίσιο της ΜΚΘ ανάλυσης της παρούσας μελέτης δείξαμε ότι μια σημαντική παράμετρος της αειφόρου ανάπτυξης είναι οι εργαζόμενοι να έχουν εισόδημα που τους διασφαλίζει τη διατηρήσιμη χρηματοδότηση της δαπάνης και των υποχρεώσεών τους. Το κριτήριο αυτό, σε συνδυασμό με τον βαθμό κατά τον οποίο η διάρθρωση της δαπάνης αντιστοιχεί σε παραγόμενα αγαθά και υπηρεσίες από έναν ιδιωτικό τομέα ευαίσθητο απέναντι στο φυσικό περιβάλλον, προσδιορίζει τη διατηρησιμότητα των μακροοικονομικών και των παραγωγικών δομών της οικονομίας. Όταν διασφαλίζεται η βιωσιμότητα, οι φυσικοί πόροι δεν υφίστανται εκμετάλλευση με ρυθμό μεγαλύτερο από αυτόν με τον οποίο ανανεώνονται, και συνεπώς αποφεύγεται η υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Κατά συνέπεια, στην προσέγγισή μας η βιωσιμότητα της χρηματοδότησης και της διάρθρωσης της δαπάνης είναι προσδιοριστικοί παράγοντες της αειφόρου ανάπτυξης και της βελτίωσης της ευημερίας και της ποιότητας ζωής μέσα στο πλαίσιο της φέρουσας ικανότητας του γήινου οικοσυστήματος. Μείζων πρόκληση οικονομικής πολιτικής είναι συνεπώς η διασφάλιση αυτής της βιωσιμότητας της χρηματοδότησης και της διάρθρωσης της δαπάνης των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων και του κράτους. Σε ό,τι αφορά το εισόδημα των εργαζομένων, άρα και της συμμετοχής τους στην εθνική ευημερία, πέραν της παραγωγικότητας της εργασίας σημαντικό ρόλο πρέπει να έχει η διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνο ως συνέπεια της ενίσχυσης των θεσμών προστασίας των θεμελιακών εργασιακών δικαιωμάτων, της ενίσχυσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, της θεσμοθέτησης μακροχρόνιων προγραμμάτων απασχόλησης και του κατώτατου μισθού ως μισθού αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Ένα νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα απαιτεί και νέους τρόπους μέτρησης της οικονομικής ευημερίας, καθώς και της οικονομικής και της κοινωνικής προόδου. Τα συμβατικά αναπτυξιακά μοντέλα επικεντρώνονται αποκλειστικά στη μεταβολή του ΑΕΠ και υποστηρίζουν ότι η συνεχής αύξησή του είναι ένδειξη οικονομικής και κοινωνικής προόδου. Ωστόσο, υπάρχει πλέον μεγάλη αμφισβήτηση της σημασίας του ΑΕΠ ως δείκτη μέτρησης της ευημερίας. Κατά συνέπεια, η επιλογή πιο κατάλληλων δεικτών μέτρησης

της οικονομικής και της κοινωνικής προόδου, συμπεριλαμβανομένης και της περιβαλλοντικής διάστασης της ευημερίας, είναι αναγκαία για τον προσδιορισμό της διατηρησιμότητας της ανάπτυξης. Η Ατζέντα 2030 των ΗΕ είναι σε αυτή την κατεύθυνση το πιο κατάλληλο πλαίσιο αξιολόγησης της οικονομικής και της κοινωνικής προόδου. Δείκτες όπως, π.χ., το ποσοστό της συνολικής απασχόλησης, της απασχόλησης στην άτυπη οικονομία και σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, το ποσοστό της φτώχειας και της οικονομικής ανισότητας πρέπει να παίζουν κεντρικό ρόλο στην αξιολόγηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας του νέου υποδείγματος ανάπτυξης.

Βιβλιογραφία

Anker, R. and Anker, M. (2017). *Living Wages Around the World*, Cheltenham: Edward Elgar.

Argitis, G. (2020). *Evolutionary Financial Macroeconomics*, London: Routledge.

Argitis, G. and Michopoulou, S. (2013). *Financialization and the Greek Financial System*, FESSUD Studies in Financial Systems No 4.

Armingeon, K. and Baccaro, L. (2012). "Political economy of the sovereign debt crisis: The limits of internal devaluation", *Industrial Law Journal*, 41 (3), pp. 254-275.

Bellofiore, R. and Ferri, P. (eds) (2001). *Financial Keynesianism and Market Instability: The Economic Legacy of Hyman Minsky*, 2 vols, Cheltenham: Edward Elgar.

Blyth, M. (2013). *Austerity: The History of a Dangerous Idea, New York*: Oxford University Press.

Burlamaqui, L. and Kregel, J. (2005). "Innovation, competition and financial vulnerability in economic development", *Brazilian Journal of Political Economy*, 25 (2), pp. 5-22.

Coats, D. (2011). "Towards a new growth model: Introduction", in Coats, D. (ed.), *Exiting from the Crisis: Towards a Model of More Equitable and Sustainable Growth*, Brussels: European Trade Union Institute.

Clauwaert, S. and Schömann, I. (2012). "The crisis and national labour law reforms: A mapping exercise", Working Paper 2012.04, ETUI, Brussels.

Creel, J. and Sawyer, M. (2009). *Current Thinking on Fiscal Policy*, New York: Palgrave Macmillan.

Crotty, J. (2019). *Keynes Against Capitalism: His Economic Case For Liberal Socialism,* New York: Routledge.

Davidson, P. (2009). *John Maynard Keynes*, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan.

Drahokoupil, J. (2016). "What role can minimum wages play in overcoming the low-wage model in central and eastern Europe?", Working Paper 2016.09, Brussels: European Trade Union Institute.

Dymski, G.A. and Pollin, R. (eds) (1994). *New Perspectives in Monetary Macroeconomics: Explorations in the tradition of Hyman P. Minsky*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

EC (2010). "The economic adjustment programme for Greece", Occasional Papers 61, DG-ECFIN, European Commission, May.

EC (2012). "The second economic adjustment programme for Greece", Occasional Papers 94, DG-ECFIN, European Commission, March.

EC (2017). "Compliance report: The third economic adjustment programme for Greece", second review, DG-ECFIN, European Commission, Brussels.

Fabo, B. and Belli, S. (2017). "(Un)beliveable wages? An analysis of minimum wage policies in Europe from a living wage perspective", *IZA Journal of Labor Policy*, 6 (4), pp. 1-11, https://doi.org/10.1186/s40173-017-0083-3.

Fabo, B. (2018). "Living wage a relevant topic for Europe", Policy Brief 8, Brussels: European Trade Union Institute.

Felipe, J. and Kumar, U. (2014). "Unit labor costs in the Eurozone: The competitiveness debate again", *Review of Keynesian Economics*, 2 (4), pp. 490-507.

Forstater, M. (2004). "Green jobs: Addressing the critical issues surrounding the environment, workplace and employment", *International Journal of Environment, Workplace and Employment*, 1 (1), pp. 53-61.

Fukuda-Parr, S. (2016). "From the millennium development goals to the sustainable development goals: Shifts in purpose, concept, and politics of global goal setting for development", *Gender & Development,* 24 (1), pp. 43-52.

Gore, C. (2015). "The post-2015 moment: Towards sustainable development goals and a new global development paradigm", *Journal of International Development*, 27 (6), pp. 717-732.

Hirsch, D. and Valadez-Martinez, L. (2017). *The Living Wage*, Newcastle: Agenda Publishing.

Howell, D.R. (ed.) (2005). *Fighting Unemployment: The Limits of Free Market Orthodoxy*, New York: Oxford University Press.

ILO (2009). *Recovering from the Crisis: A Global Jobs Pact, Adopted by the International Labour Conference at its Ninety-eighth Session*, Geneva, 19 June 2009, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---gender/documents/meetingdocument/wcms_115521.pdf.

ILO (2016). *Evaluating the Effects of the Structural Labour Market Reforms on Collective Bargaining in Greece*, Geneva, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_538161.pdf.

ILO (2018). *Decent Work and the Sustainable Development Goals: A Guidebook on SDG Labour Market Indicators*, Geneva: International Labour Organization.

ILO (2019). *World Employment and Social Outlook: Trends 2019*, Geneva: International Labour Organization.

Kalecki, M. (1971). *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy,* Cambridge: Cambridge University Press.

Keynes, J.M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Cambridge: Macmillan and Cambridge University Press.

Koukiadaki, A. and Kokkinou, Ch. (2016). "The Greek system of collective bargaining in (the) crisis", in Koukiadaki, A., Tavora, I. and Lucio, M. (eds), *Joint Regulation and Market Policy in Europe During the Crisis*, Brussels: European Trade Union Institute.

Koukiadaki, A., Tavora, I. and Lucio, M. (eds) (2016). *Joint Regulation and Market Policy in Europe During the Crisis*, Brussels: European Trade Union Institute.

Kregel, J.A. (1997). "Margins of safety and weight of the argument in generating financial fragility", *Journal of Economic Issues*, 31 (2), pp. 543-548.

Kregel, J.A. (2007). "The natural instability of financial markets", Working Paper 523, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Kregel, J.A. (2008). "Minsky's cushions of safety: Systemic risk and the crisis in the U.S. subprime mortgage market", Public Policy Brief 93, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Kuttner, R. (2011). "A model of fair and inclusive labour markets", in Coats, D. (ed.), *Exiting From the Crisis: Towards a Model of More Equitable and Sustainable Growth*, Brussels: European Trade Union Institute.

Luebker, M. (2017). "Poverty, employment and inequality in the SDGs: Heterodox discourse, orthodox policies?", Working Paper 626, The Hague, International Institute of Social Studies.

Minsky, H. (1975). *John Maynard Keynes*, New York: Columbia University Press.

Minsky, H. (1982). *Inflation, Recession and Economic Policy*, Armonk: M.E. Sharpe.

Minsky, H. (1986). *Stabilizing an Unstable Economy*, New York: McGraw Hill.

Minsky, H. (1993). "Finance and stability: The limits of capitalism", Working Paper 93, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Minsky, H. and Whallen, C. (1996). "Economic insecurity and the institutional prerequisites for successful capitalism", *Journal of Post Keynesian Economics*, 19 (2), pp. 155-170.

MoU (2015). *Memorandum of Understanding Between the European Commission Acting on Behalf of the European Stability Mechanism and the Hellenic Republic and the Bank of Greece*, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/01_mou_20150811_en1.pdf.

Myant, M., Theodoropoulou, S. and Piasna, A. (eds) (2016). *Unemployment, Internal Devaluation and Labour Market Deregulation in Europe*, Brussels: European Trade Union Institute.

Papadimitriou, D.B. and Wray, L.R. (1998). "The economic contributions of Hyman Minsky: Varieties of capitalism and institutional reform", *Review of Political Economy*, 10 (2), pp. 199-225.

Papadimitriou, D.B. and Wray, L.R. (eds) (2010). The Elgar Companion to Hyman Minsky, Cheltenham: Edward Elgar.

Schulten, T. and Muller, T. (2015). "European economic governance and its intervention in national wage development and collective bargaining", in Lehndorff, S. (ed.), *Divisive Integration. The Triumph of Failed Ideas in Europe – Revisited*, Brussels: European Trade Union Institute.

Schulten, T. and Muller, T. (2019). "What's in a name? From minimum wages to living wages in Europe", *Transfer,* 25 (3), pp. 267-284.

Stiglitz, J., Sen, A. and Fitoussi, P. (2009). "The measurement of economic performance and social progress revisited", No 33, OFCE, Paris.

Theodoropoulou, S. (ed.) (2018). *Labour Market Policies in the Era of Pervasive Austerity: A European Perspective*, Bristol University Press, Policy Press.

Tcherneva, P. (2011). "Fiscal policy: Why aggregate demand management fails and what to do about it", Working Paper 650, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Tcherneva, P. (2012a). "Beyond full employment: The employer of last resort as an institution for change", Working Paper 732, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Tcherneva, P. (2012b). "Full employment through social entrepreneurship: The non-profit model for implementing a job guarantee", Policy Note 2012/1, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Tcherneva, P. (2013). "Reorienting fiscal policy: A critical assessment of fiscal fine-tuning", Working Paper 772, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Tcherneva, P. (2018). "The job guarantee: Design, jobs, and implementation", Working Paper 902, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Tymoigne, E. (2006). "The Minskyan system, Part I: Properties of the Minskyan analysis and how to theorize and model a monetary production economy", Working Paper 452, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Tymoigne, E. (2009). *Central Banking, Asset Prices and Financial Fragility*, Abingdon: Routledge.

Von der Leyen, U. (2019). *A Union that Strives for More: My Agenda for Europe, Political Guidelines for the next European Commission 2019-2024*, Brussels, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf.

Whallen, C.J. (2017). "Understanding financialization: Standing on the shoulders of Minsky", Working Paper 892, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Wray, L.R. (2000). "The employer of last resort approach to full employment", Working Paper 9, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Wray, L.R. (2007). "Minsky's approach to employment policy and poverty: Employer of last resort and the war on poverty", Working Paper 515, The Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Wray, L.R. (2016). *Why Minsky Matters*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Yannakourou, M. and Tsimpoukis, C. (2014). "Flexibility without security and deconstuction of collective bargaining: The new paradigm of labor law in Greece", *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 35 (3), pp. 331-370.

Ziomas, D., Bouzas, N., Capella, A. and Konstantinidou, D. (2019). *ESPN Thematic Report on In-Work Poverty – Greece,* European Social Policy Network (ESPN), Brussels: European Commission.

Αργείτης, Γ. (2002). *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.

Αργείτης, Γ. (2012). *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση: Αποτυχία και κατάρρευση του ελληνικού μοντέλου καπιταλισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Αργείτης, Γ., Κορατζάνης, Ν., Παϊταρίδης, Δ., Πασσάς, Κ. και Πιέρρος, Χ. (2018). *Η Α(υτα)πάτη των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2015). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2019). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2020). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

Κορατζάνης, Ν. (2020). *Προγράμματα εγγυημένης απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Αντιμετωπίζοντας την κρίση απασχόλησης και τις αναπτυξιακές προκλήσεις της εποχής*, Κείμενο Πολιτικής 18, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Μιχοπούλου, Σ. (2014). *Κρίση Χρέους, Δημοσιονομική λιτότητα και οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη*, Μελέτη 30, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Μιχοπούλου, Σ. (2020). *Χρέος, ανισότητα και αστάθεια στην Ευρωζώνη*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ISBN: 978-618-5483-14-2